

UNIVERSITATEA “AUREL VLAICU” ARAD
FACULTATEA DE TEOLOGIE “ILARION V. FELEA”
ȘCOALA DOCTORALĂ INTERDISCIPLINARĂ
DOMENIUL TEOLOGIE

REZUMATUL TEZEI DE DOCTORAT

APROPIERI ȘI DISTINCȚII ÎNTRE
SPIRITUALITATEA CRĂȘTINĂ ȘI
ISLAMICĂ.

SEMNIFICAȚIA LOR PENTRU PROFILUL
SPIRITUAL AL EUROPEI

COORDONATOR ȘTIINȚIFIC:

PR. PROF. UNIV. DR. VASILE VLAD

DOCTORAND:

PR. IONEL SCĂNTEIE

ARAD

2022

CUPRINS

INTRODUCERE	
1. Obiectivul cercetării	
2. Motivele alegerii subiectului	
3. Stadiul cercetării.....	
4. Scopul, limitele și originalitatea	
5. Structura lucrării.....	
6. Dificultăți întâlnite	
CAPITOLUL I	
DIALOGUL RELIGIOS. FUNDAMENTE ȘI LIMITE.....	
I.1. Globalizarea în condițiile ascensiunii pluralității	
I.2. Globalizarea pluralității	
I.3. Pluralismul ospitalier. Varianta agreabilă a pluralismului într-un context global și globalizant	
I.4. Dialogul interreligios - necesitate pentru o societate plurală și globală	
I.4.1. Diversitatea religioasă – un dat obiectiv, intens analizat statistic.	
I.4.2. Argumente teologice în dialogul interreligios	
I.4.2.1. Omul – chip al lui Dumnezeu și conținutul hristologic al acestuia	
I.4.2.2. Problema limitelor canonice ale Bisericii în dialogul religios ...	
I.4.2.3. Împlinirea vocației misionare a creștinilor în dialogul interreligios	
I.4.3. Nucleul doctrinar – limită necesară a dialogului interreligios	
CAPITOLUL II.....	
DECLINUL IDENTITAR AL EUROPEI ȘI ASCENSIUNEA ISLAMULUI.....	
II.1. Europa negării de sine	
II.2.1. Ideea de transcendență în structurarea identității spirituale a Europei	

II.3. Raportul de secundaritate în structurarea identității spirituale a Europei	
II.4. Cristofobia – nevroză recentă a culturii europene	
II.4.1. Cazul Joseph Weiler, un evreu convins în apărarea fundamentelor creștine ale Europei	
II.5. De la cristofobie la corectitudinea politică	
II.6. Ascensiunea Islamului într-o Europă secularizată	
II.7. Islamul și pretenția la democrație	
CAPITOLUL III	
STĂLPII ISLAMULUI.....	
III.1. Mărturisirea de credință.	
III.1.1. Viziunea islamică asupra monoteismului	
III.1.2. Scurtă evaluare a monoteismului islamic prin prisma monoteismului creștin-personalist, celebrat liturgic	
III.2. Rugăciunea rituală în Islam	
III.2.1. Conținutul rugăciunii în Islam. Supunere, dar nu unire	
III.3. Postul (șaum)	
III.3.1. Postul între comemorare individuală și participare eclezială.....	
III.4. Milostenia (zakāt – a fi pur).....	
III.5. Pelerinajul.....	
III.5.1. Relativizarea monoteismului pur (islamic) prin venerarea Pietrei Negre	
III.6. Legalismul-impersonalismul islamic, metodă de menținere a conștiinței de supus.....	
III.6.1. Legitimitatea acțiunii de convertire prin luptă (jihad)	
III.6.1.1. Dhimmi – privilegiile garantate pentru religiile cărții	
CAPITOLUL IV	
SUFISMUL, O REACȚIE MISTICĂ FIREASCĂ LA LEGALISMUL ISLAMIC ȘI RELAȚIA LUI CREȘTINISMUL. INTERFERENȚE ȘI DELIMITĂRI	
IV.1. Dimensiunea excesiv juridică a ideii de supunere	

IV.2. Antilegalismul mysticilor musulmani sau descoperirea valențelor spirituale ale legii	
IV.2.1. Resemnificarea transcendenței sau nevoia ontologică a mysticului musulman de un Dumnezeu accesibil	
IV.3. Principalele surse de inspirație pentru mystica sufistă	
IV.3.1. Coranul	
IV.3.2. Colecțiile de hadith-uri sau învățăturile și faptele Profetului	
IV.4. Influența creștinismului Bisericii Ortodoxe Răsăritene asupra sufismului	
IV.4.1. În căutarea unor paradigme de viață spirituală	
IV.4.2. Teze privind proveniența creștină a Coranului	
IV.4.3. Scurtă relatare istorică a unei stări de fapt. Biserica răsăriteană și Imperiul.....	
IV.4.4. Iisus în Coran.....	
IV.4.5. Iisus în hadith-uri.....	
IV.4.6. Sfânta Scriptură – sursă, autoritate și conținut pentru mystica sufistă	
IV.5. Sufismul încreștinat al primilor mystici	
IV.5.1. Hasan al Basrî.....	
IV.5.2. Rabia Adawiya din Basra	
IV.5.3. Ibn Mansur al-Hallaj.....	
IV.6. Sufismul și momentul Isaac din Ninive.....	
IV.6.1. Iubirea necondiționată a lui Dumnezeu	
IV.6.2. Plânsul	
IV.7. Retragerea în singurătate și importanța îndrumătorului spiritual..	
IV.7.1. Semnificația spirituală a veșmântului sufa	
IV.8. Dhikr și pomenirea neîncetată a numelui lui Dumnezeu	
IV.8.1. Fundamentare Coranică pentru pomenirea numelui lui Allah ..	
IV.8.2. Referințe despre Dhikr la marii sufii	

IV.8.3. Influențe creștine în practica pomenirii neîncetate a numelui lui Dumnezeu.....	
IV.8.4. Formule pentru exercițiul neîncetatei rugăciuni în sufism.....	
IV.8.4.1. Influența misticii creștine asupra misticii sufite în fixarea practicii și scopului pomenirii neîncetate a numelui lui Allah.....	
IV.8.5. Treptele rugăciunii neîncetate în sufism.....	
IV.9. Viziunea spiritualității filocalice asupra pomenirii neîncetate a numelui lui Dumnezeu.....	
IV.9.1. Sfântul Antonie și rugăciunea minții în inimă.....	
IV.9.1.1. Raportul minte-inimă în teologia ortodoxă.....	
IV.9.1.2. Participarea întregii făpturi umane la starea de unire cu Dumnezeu în și prin actul rugăciunii minții în inimă.....	
IV.9.2. Metoda de rugăciune a Sfântului Nichifor din Singurătate și relevanța ei pōentru tradiția sufită.....	
IV.9.2.1. Asemănare în formă și delimitare în conținut.....	
IV.9.3. Natura și harul. Interferențe și delimitări.....	
IV.9.3.1. Etapele sau stadiile desăvârșirii spirituale în sufism.....	
IV.9.3.1.1. Tawbat sau μετανοέω.....	
IV.9.3.1.2. Wara.....	
IV.9.3.1.3. Tawakkul.....	
IV.9.3.1.4. Fakîr, sabrî și starea de gnoză ca stare de anulare a voinței umane.....	
IV.9.3.2. Participarea sinergică a omului la procesul de îndumnezeire.....	
IV.10. Unirea cu Dumnezeu în sufism.....	
IV.10.1. Excesiva sentimentalizarea a actului de rugăciune și manifestări patologice aferente stării de extaz.....	
IV.11. Evaluare teologică. Relativizarea adevărului de credință.....	
IV.11.1. Viziunea ortodoxă despre relația dintre adevărul dogmatic și spiritualitate. Dimensiunea empirică a dogmei.....	
IV.11.2. Dogma ca mărturisire a Tainei Întrupării Fiului lui Dumnezeu. Valoarea acestei afirmații în dialogul cu mistica islamică..	

IV.11.3. Distanția palamită dintre ființă și energie în Dumnezeu în contextul apropierii și distanței dintre sufism și creștinism.....	
IV.11.4. Taina Bisericii – adevărul de credință trăit în chip sacramental	
CAPITOLUL V	
PERSOANĂ ȘI PERSONALISM DIN PERSPECTIVĂ SUFITĂ. INSUFICIENȚA REFERINȚELOR DOCTRINARE ISLAMICE	
V.1. Personalism islamic prin paradigma personalismului umanist occidental.....	
CONCLUZII	
BIBLIOGRAFIE.....	
I. Izvoare	
II. Izvoare patristice.....	
III. Lucrări de specialitate.....	
IV. Articole și studii	
VI. Resurse online	

Obiectivul cercetării noastre se înscrie în direcția pe care cercetarea teologică actuală a dezvoltat-o, de conectare la realitățile culturale și spirituale ale lumii în care trăim, cu scopul de le descifra în lumina lui Hristos Cel Mort și Înviat. Acest efort-chemare profetică (vocație) se concretizează în mai multe direcții: programele de studii teologice formale și nonformale; eforturile de traducere a unor opere teologice importante publicate în alte limbi; întâlnirile cu caracter internațional, multiconfesional și multireligios etc. Nota constantă a tuturor eforturilor teologice de conectare profetică la realitățile lumii în care trăim, este permanenta atenție și vigilență ca efortul teologic să fie autentic, adică să fie o prelungire în lume și pentru lume a cuvântului Sfintei Scripturi și a scrierilor Sfinților și de Dumnezeu luminaților Părinți ai Bisericii. *Pe aceste premise se fundamentează și obiectul cercetării noastre, în care ne dorim o întâlnire-asumare teologică a unei realități cu un impact din ce în ce mai crescut pentru lumea creștină europeană de data aceasta: islamul și islamizarea în Europa.*

Motivele cercetării sunt de căutat în realitatea concretă a timpului istoric pe care îl parcurgem și în care suntem chemați să aruncăm semințele teologiei sau ale cunoașterii de Dumnezeu. Contextul imediat, concretul istoric, în care ne trăim darul existenței, datorită procesului de globalizare foarte accelerat, cunoaște specificații fără precedent. Avansul tehnologic, nivelul de bunăstare materială oferit de lumea occidentală, pe de-o parte, și, pe de altă parte, gradul de sărăcie extremă, amenințarea și lipsa de securitate la adresa propriei vieți din unele părți ale lumii cu țări în curs de dezvoltare, a generat o dinamică socială la nivel mondial fără precedent, sintetizată în literatura de specialitate prin sintagma deja arhicunoscută de *fenomenul migraționist*. Transferul de populații generează consecințe din cele mai neașteptate. Dacă din punct de vedere economic și social, omogenizarea prin globalizare este un proces cu un grad mare de predictibilitate și reușită, politicile și mecanismele economice și sociale, de cele mai multe ori generând efectul scontat, nu același lucru se poate spune când sunt analizate aspecte care țin de latura culturală și religioasă, dimensiuni cu un mare grad de rezistență la proiectele de omogenizare, concepute de inginerii sociali ai programului ideologic în curs de aplicare. Globalizarea folosește rațiuni și pârgii de natură economică și socială, pentru că doar acestea sunt sensibile la acțiunile de înglobare întreprinse prin mecanismele șlefuite de ideologia aflată în curs de aplicare. Însă, este dovedit faptul că, încurajarea migrației pe motive economice înseamnă, totodată, transfer de cultură și spiritualitate, care în cele mai multe cazuri nu sunt inhibitate în spațiile

economico-sociale gazdă, dimpotrivă, se observă o puternică tendință de exhibare, întâlnirea cu străinătatea generând un grad ridicat de activare a anticorpilor identitari. Nevoia de identitate religioasă se acutizează în condițiile impunerii unui program de omogenizare socială, economică și culturală. Drept pentru care astăzi, în Europa, se asistă la un surprinzător fenomen de revenire a religiosului în spațiul public, unde, datorită procesului de secularizare, paradigma culturală dominantă era una de neutralitate religioasă, în a cărei viziune zonă legitimă de manifestare a religiosului era doar spațiul privat. Cu siguranță, unul din factorii care au determinat ieșirea din secularizarea agresivă a bătrânului continent, a fost atitudinea religioasă a noilor veniți în Europa, în marea lor majoritate adepți ai Islamului. În Europa preocuparea pentru viața religioasă a crescut ca pondere și datorită numărului mare de adepți ai islamului care, începând cu sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial au venit înspre Europa. Inițial au venit pentru dobândirea unui trai mai bun, cu gândul de a se întoarce acasă, însă puțini sunt cei care au mai plecat din Europa. Astăzi Europa găzduiește a treia generație de musulmani. Deocamdată, spațiul românesc nu cunoaște și nu resimte în mod direct consecințele întâlnirii directe cu o comunitate consistentă de musulmani. Vechea comunitate de musulmani din zona Dobrogei, destul de redusă ca număr de membri, este parte activă a aceluși apreciazabil modus vivendi cultural și spiritual creat de-a lungul istoriei între comunitățile tradiționale din acea zonă, iar comunități noi, create ca urmare a ultimelor valuri de emigranți, nu au apărut. Însă, Europa se află în fața unui fenomen, a cărui protagoniști sunt musulmanii europeni sau cei de curând veniți în Europa, care o obligă la elaborarea unui răspuns-paradigmă, cu consecințe directe în dialogul dintre identitatea europeană și spiritualitatea islamică. Musulmanii au fost și sunt o realitate foarte bine reprezentată în Europa. A face abstracție de prezența lor, a nu gândi modalități de integrare în marea familie europeană, a sta poziționat cu spatele sau în stare de negare, constituie o atitudine care implică în timp consecințe negative greu de gestionat pentru cultura și spiritualitatea creștină, dominantă, deocamdată, în Europa. În această mare provocare pentru Europa creștinii sunt chemați să fie parte activă în dialogul cu cultura și spiritualitatea islamică. Pentru Georges Khodr, mitropolitul Muntelui Liban, *“creștinul*

*trebuie să caute în toată realitatea umană urmele lui Hristos, trebuie să trezească Hristosul adormit în noaptea religiilor*¹.

Prezența creștinilor în istorie este una *profetică*, în sensul identificării prezenței tainice a lui Dumnezeu în negura vremurilor, a culturilor și civilizațiilor în care și prin care umanitatea a trăit. Ca profet, creștinul nu poate sta cu spatele la istorie, ci trebuie să o asume și să o recapituleze în sine prin participarea sa la Trupul Tainic al lui Hristos, care este Biserica. Paul Evdokimov sintetizează și redă creativ într-o perfectă adecvare cu cugetul Bisericii atitudinea pe care creștinul trebuie să o manifeste față de prezența tainică a lui Dumnezeu din oamenii ce aparțin altor tradiții religioase.

“Concepția ortodoxă, spune Paul Evdokimov, nu cunoaște rupturi; există o pluralitate a planurilor și a eonilor, dar întotdeauna cu o continuitate tainică și o corespondență strânsă. Ea vede chiar în istorie un fenomen religios, căci păgânul este numit liturgic *biserică stearpă*, totuși biserică. O imagine foarte familiară la Părinți, când vorbesc despre cădere, este integritatea sfărâmată în bucățele prin păcat. Dar, în răbdarea Lui nemărginită, Dumnezeu pune un nou început, reunind particulele împrăștiate pentru a reconstitui unitatea inițială. Aceasta dă Părinților ideea plină de urmări pentru istoria religiilor și a misiologiei. Ei vorbesc despre *vizitele* Cuvântului înainte de Întrupare, în lumile religioase străine revelației creștine; Cuvântul se manifestă astfel mai kenotic, mai ascuns, în biserica nevăzută, biserica păgână”².

Pentru creștini, semnificația teologică a celorlalte religii poate fi desprinsă și din înțelegerea lor ca “teologii ale așteptării lui Hristos, cel ce transfigurează culturile, fiind în același timp deasupra tuturor culturilor”³. *Paradigma interpretativă* a celorlalte religii este integrată în zona de certitudine pe care o dă *eclziologia ortodoxă*, reperul incontestabil în

---

¹ Olivier CLÉMENT, *Adevăr și libertate. Ortodoxia în contemporaneitate. Convorbiri cu Patriarhul Ecumenic Bartolomeu I*, traducere de Mihai Maci, Editura Deisis, Sibiu, 1997, p. 181.

² Paul EVDOKIMOV, *Femeia și mântuirea lumii*, traducerea de Gabriela Moldoveanu, Asociația filantropică medicală creștină, Christiana, București, 1995, p. 81.

³ Pr. Gheorghe PETRARU, *Dialogul interreligios în perspectiva teologiei Bisericii Ortodoxe*, în Dialog teologic nr. 4/1999, p. 112.

acțiunea de întâmpinare a celor de alte religii. Plecând de la această premisă, dialogul nu trebuie înțeles ca un substitut al evanghelizării, ci ca o condiție necesară evanghelizării, care se articulează pe Vestea cea Bună că Hristos rămâne în stare de jertfă pentru suferința fiecărui om în parte până la sfârșitul veacurilor. Pentru că întreaga creație poartă tainic în ea prezența Logosului – “toate prin El s-au făcut și fără de El nimic nu s-a făcut din ce s-a făcut”(Ioan 1, 3) – dialogul este modalitatea concretă prin care Biserica, Trupul Tainic al lui Hristos, Împărăția lui Dumnezeu prezentă activ în istorie, descoperă, scoate la lumină pe Hristos Cel ce stă ascuns, tainic, în stare de kenoză, ca o “comoară ascunsă în țarina”(Matei 13, 44-46) acestei lumi, așteptând pe cel ce dorește să-L scoată la lumină, pentru a lumina lumea. Dialogul trebuie să se desfășoare pe *coordonatele hristologiei* fundamentate scripturistic și patristic, criteriu pe care Biserica de la începuturi l-a folosit atât pentru chestiuni de ordin intern, în special pentru delimitarea de învățăturile eretice, cât și pentru chestiuni de ordin extern, în special pentru dialogul cu cei de alte credințe.

Hristologia, pe care Biserica prin inspirația Duhului Sfânt a formulat-o în Sinoadele Ecumenice și pe care o trăiește ca adevăr de credință celebrat în chip sacramental, constituie un alt element obligatoriu în dialogul cu cei din alte credințe. Desconsiderarea hristologiei, înțelegând ca adevăr de credință ce explicitează modalitățile prezenței și lucrării răscumpărătoare a lui Hristos prin Duhul Sfânt în om și în creație, duce dialogul într-o zonă a relativismului doctrinar, steril atât pentru creștinism, cât și pentru celelalte religii cu care creștinismul este chemat să dialogheze. O altă componentă teologică necesară în alcătuirea unui dialog autentic, des invocată în literatura de specialitate, este certitudinea că slava lui Dumnezeu – legată de providența Sa – pătrunde și susține lumea prin energiile Sale necreate, prin care toată creația și mai ales toată omenirea este chemată la îndumnezeire, la care se adaugă, ca o prelungire directă și organică, adevărul că toate ființele umane au o origine comună, o singură natură umană și aceeași destinație finală. Slava lui Dumnezeu pe care o manifestă întreaga creație este identificată în teologia ortodoxă cu energiile necreate ale lui Dumnezeu, prezente în întreaga creație. Dumnezeu creează lumea prin voința Sa, nu din natura Sa, și o dinamizează transcendent prin rațiunile Sale necreate, care trimit în mod direct la Hristos-Logosul, prezent tainic în rațiunile Sale. Descoperirea slavei lui Dumnezeu ascunsă, tănuită, în alte religii, este, prin urmare, descoperirea lui Hristos, Care, dincolo de hotarele înțelegerii umane, stă, în stare de smerenie, așteptând să fie slăvit de făpturile Sale.

Biserica, fiind Trupul Tainic al lui Hristos prelungit în istorie, prin care istoria se face părtașă la tainele Împărăției lui Dumnezeu, trebuie să păstreze aceeași stare de ospitalitate vigilentă pe care și Hristos Domnul a manifestat-o față de cei de alte credințe cu care a dialogat, dialog de multe ori finalizat cu recunoașterea Dumnezeirii lui Hristos. Iisus Hristos nu i-a exclus pe credincioșii altor religii din preocuparea Sa. După cum ne este prezentat în Evanghelii, El a comunicat cu oamenii din diferite tradiții religioase, cum ar fi femeia cananeeancă, femeia samarineancă, centurionul roman etc. Și referindu-Se la sfârșitul lumii, Judecătorul cel Drept se identifică cu cel mai mic din această lume (Matei 25, 35-40), indiferent de rasă sau religie. Un alt accent care trebuie pus în reflecția teologică asupra altor experiențe religioase, în prelungire cu cel hristologic amintit, este legat de prezența și lucrarea Duhului Sfânt. Pnevmatologia, care doar metodologic este separată de hristologie, însă nu în afara unei relații de reciprocă integrare, așa cum ne prezintă Sfânta Scriptură și Tradiția Bisericii, deschide orizonturi largi, de o mare precizie teologică, în raportarea la experiența religioasă a celor de alte credințe.

“Gândirea teologică ortodoxă privește activitatea Duhului Sfânt ca dincolo de orice definiție și descriere. Alături de iconomia Cuvântului, arată, de asemenea, plin de speranță și așteptare umilă iconomia Duhului Sfânt. Nimic nu-i poate limita energia: “Spiritul suflă unde vrea” (Ioan 3:8). Acțiunea și forța de coeziune a iubirii lui Dumnezeu, Unul în Ființă și în Trei Persoane, lucrează într-un mod care întrece gândirea și înțelegerea umană. Tot ce poate fi nobil și bun, poate fi considerat o energie, o lucrare a Duhului Sfânt. Oriunde asistăm la o expresie sau reflectare a Duhului – “dragoste, bucurie, pace, răbdare, bunătate, credincioșie” (Galateni 5:22) – e posibil să discernem urme ale energiei Duhului Sfânt. Și multe experiențe similare pot fi întâlnite printre persoanele aparținând altor religii”⁴.

Expresia *extra ecclesiam nulla salus*, o sintagmă născută în Occident, este preluată în Răsărit în dimensiunea ei integrativă. Cercetarea teologică răsăriteană, mai veche și mai nouă, a subliniat că harul lui Dumnezeu lucrează și dincolo de limitele vizibile ale Bisericii, iar discursul teologic în loc să accentueze expresia privativă în afara Bisericii nu este mântuire,

---

⁴ Archbishop Anastasios YANNOULATOS, *Theological Reflections on Other Religions*, Fordham University, 2014, New York City, p.14.

a preferat să folosească expresia integrativă prin Biserică este mântuire, lăsând judecata lui Dumnezeu, întrucât, spune Sfântul Apostol Pavel, Dumnezeu dorește ca “*toți oamenii să se mântuiască și la cunoștința adevărului să vină*”(I Timotei 2, 4). Ca semn și imagine a Împărăției lui Dumnezeu, Biserica este axa unitivă a întregului proces de recapitulare. Așa cum viața lui Hristos, Noul Adam, are consecințe globale la fel și viața Trupului Său Mistic, Biserica, are consecințe universale. Rugăciunea și preocuparea ei îmbrățișează întreaga umanitate. Biserica oferă Sfânta Euharistie pentru oicumena (întreaga lume), acționând în numele întregii lumi și revărsând slava Domnului peste întreaga creație⁵.

Un alt motiv este fenomenul de proliferare a literaturii sufite la noi în țară, cu precădere prin intermediul editurii Herald, care a publicat în câțiva ani 12 titluri de lucrări sufite, prin care scrieri și personalități sufite sunt importate și livrate publicului român, prea puțin instruit să străbată dincolo de mesajul îndulcit, pacificator și aducător de liniște interioară al perspectivei sufite. Pe filieră sufită, islamul este mult mai tentant și ofertant, totodată.

Considerațiile expuse constituie paleta motivațională a demersului nostru, care se vrea, prin intermediul metodelor de cercetare teologică, o altfel de aplicare a atitudinii de căutare a *Hristosului adormit în noaptea religiilor*.

Creștinismul și Islamul cunosc 14 secole de conviețuire, cu momente de tensiune, dar și de relaxare și bună conviețuire. Este cunoscută în acest sens atitudinea binevoitoare a califilor abasizi față de creștini, pe care, datorită înaltului grad de cultură pe care îl aveau, îi așeza în poziții cheie ale aparatului administrativ. Creștinismul a reacționat teologic față de Islam încă de la începuturile contactului cu acesta și până în zilele noastre. În prima fază, reacția a fost de desconsiderare. Nu s-a putut anticipa amploarea religiei de curând apărute prin mesajul transmis de un personaj cu o autoritate spirituală îndoielnică unor populații tribale. Ioan Damaschinul, primul care a confruntat teologic islamul, nu vedea în el o chestiune serioasă. Pentru el era o erezie creștină, ușor de demontat, adecvată doar pentru popoarele primitive⁶. Un răspuns mai elaborat a fost

---

⁵ Archbishop Anastasios YANNOULATOS, *Theological Reflections...*, p.15.

⁶ †Anastasios YANNOULATOS, Arhiepiscop al Tiranei și a toată Albania, *Ortodoxia și problemele lumii contemporane*, trad. de Drd. Gabriel Mândrilă și Pr. Prof. dr. Constantin Coman, Editura Bizantină, București, 2003, p. 127. Întreaga pledoarie împotriva Islamului a Sfântului Ioan este prezentată în lucrarea: *Sfântul Ioan*

dat de către episcopul *Theodor al Haranului* în lucrarea sa intitulată *Împotriva ereziilor iudeilor și a saracinilor*, în care, sub forma dialogului, sunt respinse în mod bine argumentat toate criticile musulmanilor la adresa creștinilor.

Dialogul teologic arată mai multă consistență la începutul sec. XV, prin Sfântul Grigorie Palama, care, în captivitate fiind, poartă dialoguri apologetice cu diferiți interlocutori de religie islamică. Se păstrează două scrisori pe care le-a scris fiind în captivitate și o relatare a unei discuții teologice purtată cu un reprezentant musulman⁷. Scriind Bisericii din Asia, Sfântul a tâlcuit perioada sa de captivitate astfel:

“... mi se pare că prin această economie Dumnezeu Cel peste toate (Romani 9, 5) a vrut ca cele ale Domnului nostru Iisus Hristos să fie arătate și celor mai barbari dintre toți barbarii, pentru ca ei să fie fără cuvânt de apărare (Romani 1, 20) la preînfricoșătorul Său tribunal care acum e aproape”⁸.

În perioada captivității, fiind în cetatea Niceea, vede o parte din ritul de înmormântare al unui musulman. Cerând să intre în vorbă cu cineva dintre officianți, Sfântul Grigorie se adresează astfel:

“*Am văzut că e frumos ritul celebrat de voi în afara zidurilor. Strigătul vostru a fost pentru cel mort și către Dumnezeu, căci spre cine altcineva ar fi putut fi? Aș vrea să aflu ce ați spus acolo lui Dumnezeu?*”⁹

Se păstrează consemnate discuțiile teologice pe care Sfântul Grigorie le-a purtat cu o delegație de învățați din partea musulmanilor, numiți chioni, în care Sfântul, fără nicio ezitare, afirmă atât ceea ce unește, cât și ceea ce distinge cele două credințe.

Un alt moment semnificativ al dialogului îl are ca protagonist din partea creștinilor pe împăratul Manuil II Paleologul (1350-1425) cu lucrarea

---

Damaschinul. Despre Islam, a lui Daniel I. Sahas, apărută la Editura Doxologia, în anul 2016.

⁷ Sfântul Grigorie PALAMA, *Tomosuri dogmatice – Viața – Slujba. Scrieri I*, studiu introductiv și traducere diac. Ioan I. Ică jr, Editura Deisis, Sibiu, 2009, pp. 687-724.

⁸ Sfântul Grigorie PALAMA, *Tomosuri dogmatice – Viața – Slujba...*, p. 688.

⁹ Sfântul Grigorie PALAMA, *Tomosuri dogmatice – Viața – Slujba...*, p. 711.

intitulată *Dialoguri cu un musulman*¹⁰, în cuprinsul căreia punctual și sistematic sunt puse în discuție, pe de-o parte, toate temele teologice care până la un punct apropie cele două credințe, iar pe de altă parte, cu maximum de acrivie, sunt prezentate în mod argumentat punctele teologice prin care creștinismul se distanțează de religia islamică.

Ghenadie Scholarios, primul patriarh ales după căderea Constantinopolului, la cererea Sultanului întocmește un text intitulat *Mărturisire de credință*, în care, pe un ton foarte calm, adevărurile de credință ale Creștinismului Ortodox “sunt prezentate responsabil de către un teolog și conducător bisericesc în fața unui suveran atotputernic. În consecință au fost îndepărtate frazele polemice și batjocoritoare”¹¹. Căderea Constantinopolului trimite dialogul într-o fază de tăcere.

Epoca contemporană cunoaște o intensificare a dialogului, îndeosebi la nivelul comisiilor de dialog interreligios. O prezentare detaliată a dialogului teologic instituționalizat dintre Creștinism și Islam a fost realizată recent de profesor Adrian Boldișor în lucrarea de doctorat a domniei sale, intitulată: *Importanța și actualitatea dialogului interreligios pentru lumea contemporană: istorie, perspective, soluții*, apărută în 2015 la Editura Mitropoliei Olteniei.

La nivel internațional, din partea Bisericii Ortodoxe, sunt două mari personalități teologice care s-au implicat intens în dialogul cu islamul: Mitropolitul Anastasios Yannoulatos și Georges Khodr, mitropolitul Muntelui Liban.

Cercetarea teologică contemporană din spațiul românesc a contribuit la punerea în lumină a bogăției teologice izvorâtă din întâlnirea creștinismului cu Islamul, lucrările apărute constituind pietre de temelie pentru cercetarea noastră, orientată cu predilecție înspre observarea și punerea în valoare a componentelor de ordin spiritual prin care, pe de-o parte, creștinismul a influențat dezvoltarea spiritualității islamice, iar pe de altă parte, a afirmat și definit fără ambiguități distincțiile esențiale, prin care spiritualitatea creștină, în speță răsăriteană, se distanțează de cea islamică, reprezentată de sufism.

---

¹⁰ Lucrarea este publicată în colecția Sources Chrétiennes, tom. 115, în traducerea lui Théodore Khouri, Éditiones du Cerf, Paris, 1966.

¹¹ †Anastasios YANNOULATOS, Arhiepiscop al Tiranei și a toată Albania, *Ortodoxia și problemele lumii contemporane*, p. 135.

Amintim lucrarea distinsului profesor Remus Rus, *Istoria filosofiei islamice*, apărută la București, în anul 1994, în care domnia sa face o trecere în revistă a tuturor curentelor filosofice apărute în Islam, și a celor mai reprezentativi gânditori și filosofi islamici, întemeietori de școli filosofice sau mistice. Un capitol important din lucrare este consacrat mișcării sufite și principalilor ei reprezentanți.

O contribuție majoră pe acest câmp de cercetare este adusă de către vrednicul de pomenire Pr. Prof. Nicolae Achimescu în lucrarea sfinției sale: *Universul religios în care trăim*, București, 2013, o colecție de articole, în care relației dintre creștinism și islam îi este consacrată o parte consistentă, fiind semnalate importante puncte de interferență istorică și spirituală între cele două religii. Pr. Prof. Emanoil Băbuș a îmbogățit câmpul de cercetare cu un aport istoric consistent, prin două lucrări esențiale: *Bizanț si islam în Evul Mediu*, Editura Sofia, București, 2003, și *Bizanțul între Occidentul creștin și Orientul islamic (secolele VII-XV)*, Editura Sofia, București, 2006, în care, printr-o cercetare foarte riguroasă și bine documentată sunt detaliate diferitele paliere ale istoriei relațiilor islamo-creștine. Pr. Caius Cuțaru, prin lucrarea *Creștinism și islam în Evul Mediu. Primele încercări de dialog interreligios în Răsăritul creștin. Perioada I. Sfântul Anastasie Sinaitul, Sfântul Ioan Damaschin & Teodor Abū Qurra, Perioada a II-a. Samona de Gaza*, Editura ASTRA Museum, Sibiu, 2015, oferă documente din prima perioadă a coabitării islamo-creștine, în care se oglindesc diferitele atitudini teologice pe care creștinii le-au avut în fața noi stăpâniri islamice. Atenția noastră este îndreptată înspre un palier mai puțin exploatat în teologia românească, cel al dialogului spiritual, dezvoltat într-o pondere mult mai mare în cercetarea teologică străină, îndeosebi cea de origine franceză. Situație explicabilă prin prezența unui segment consistent de populație islamică în zona de vest a Europei. În câmpul de cercetare teologic din țara noastră, una dintre lucrările de referință pentru subiectul nostru este lucrarea de doctorat a preotului profesor Dan Sandu, *Un singur Dumnezeu? Monahismul creștin și sufismul islamic: interferențe*, Editura Panfilius, Iași, 2002, în care Sufismul este analizat, în primul rând ca un produs al islamului, aparținând în mod exclusiv acestuia, dar care, după cum spun documentele istorice invocate, depozitează un semnificativ patrimoniu de influențe creștine, asimilate în primele veacuri ale apariției islamului și sufismului. Aceste influențe au constituit obiectul de cercetare al unei bogate investigații, declanșate în spațiul occidental, unde, în analiza întâlnirii dintre creștinism și islam, pe lângă inventarierea de tip factual, sunt vizate și zonele fine de interferență spirituală. Mitropolitul

Hierotheos Vlachos consideră că un dialog între diferitele confesiuni și religii, pentru a avea rezultate pozitive și pentru a duce la o dreaptă orientare, dincolo de fanatisme și manifestări în duhul secularismului, trebuie să fie purtat având în vedere dimensiunea mistică, isihastă a fiecărei religii și confesiuni.

Arent Jan Wensinck în *Mystic Treatises by Isaac of Niniveh*, Amsterdam, 1923, a fost printre primii autori care au pus în paralel mistica siriacă a lui Isaac al Ninivei (Sirul) și gradele de purificare ale căii sufite. Acest autor, traducând tratatele mistice ale lui Isaac, departe de a se limita la influențele misticii siriace asupra vechiului sufism, a arătat profunde analogii care ar putea constitui o platformă comună pentru spiritualitatea creștină și cea sufită.

Margaret Smith, prin lucrarea *Studies in Early Mysticism in the Near and Middle East*, London, 1931, este un alt autor prolific pentru zona de întâlnire dintre spiritualitatea creștină și cea islamică și se impune prin efortul de identificare a relațiilor de influență dintre sufism și mistica creștină, de sorginte siriacă.

Andrae Tor, interesat de schimburile influențelor dintre cele două mistici, elenistică și creștină, a studiat de asemenea influența monahismului nestorian în mijlocul peninsulei Arabe, unde islamul a văzut lumina zilei în lucrarea *Les Origines de L'Islam et le Christianisme*, Paris, 1955.

Miguel Asin Palacios, preot spaniol și specialist în filosofia mistică a lui Ibn Arabî, în lucrarea *L'Islam christianisé. Étude sur le Soufisme d'Ibn Arabî de Murcie*, Paris, 1982 definește operele lui Ibn ca un studiu de mistică musulmană încreștinată. Scopul său este să prezinte originea creștină a misticii sufiste al lui Ibn Arabî.

Alberto Fabio Ambrosio, un cleric iezuit, în lucrarea *Soufisme et christianisme. Entre histoire et mystique*, Paris, 2013, reușește o inedită apropiere a principalelor noțiuni mistice ce pot constitui până la un anumit nivel o zonă comună de reciprocă interpelare pentru cele două spiritualități, creștină și islamică. Totodată, autorul nu manifestă deloc rețineri în afirmarea elementelor de fond prin care creștinismul se delimitează de sufism.

Unul dintre autorii foarte prolifici în interpretarea teologică și mistică a islamului prin filtrele teologiei și misticii creștine, este preotul iezuit Henri Sanson, un francez care a locuit foarte mult timp în Algeria și s-a

impus în zona de cercetare a relației dintre creștinism și islam cu câteva cărți, devenite reper pentru acest domeniu de cercetare: *Dialogue intérieur avec l'islam*, Paris, 1990; *Christianisme au miroir de l'islam: essai sur la recontre des cultures*, Paris, 1984; *L'islam au miroir du christianisme*, Paris, 2001; *Islam et le christianisme au miroir l'un de l'autre. Approches d'un chrétien d'Algérie*, Paris, 2008. În cărțile sale abordează relația dintre creștinism și islam pe coordonate teologice și spirituale, identificând asemănări, continuități și distincții, care sunt analizate în lumina teologiei creștine. Un alt autor, Robert Caspar, preot romano-catolic, misionar în Africa, specializat pe dialogul dintre creștini și musulmani, prezintă o parte din rezultatele cercetării sale în lucrarea *Pour un regard chrétien sur l'islam*, Paris, 1990. Lucrarea scoate în evidență anumite concordanțe de ordin spiritual regăsite în modul de viață ale celor dintâi și mai celebri sufiți.

Roger Arnaldez, profesor de studii islamice, născut în Paris, publică în 1989, la Paris, *Réflexions chrétiennes sur la mystique musulmane*, în care întregul eșafodaj teologic și mistic al islamului este analizat prin prisma raportării la teologia creștină, semnalând influențele, apropierile și distincțiile prin care cele două spiritualități s-au raportat și se raportează una la alta. Domnia sa aduce în discuție cu mai multe detalii influența pe care mistica creștină de răsărit a avut-o în practica pomenirii neîncetate a numelui lui Dumnezeu, cunoscută în literatura de specialitate sufită ca Dhikr.

Preocuparea pentru semnificația islamului în Europa se reflectă și în proiectele de cercetare doctorală de la noi din țară din domeniul teologic de cercetare, unde pentru anul 2020 sunt înscrise 12 titluri de proiecte de cercetare¹² ce abordează diferite aspecte ale impactului pe care Islamul îl are în cultura europeană. Subiectul prezintă interes și pentru alte domenii de cercetare, precum: istorie, științe politice și filozofie. Sufismul, dimensiunea mistică a islamului, și legăturile lui cu spiritualitatea creștină, subiectul investigației noastre, se regăsește într-o singură poziție în lista proiectelor de cercetare publicată pentru anul 2020-2021: *Sufismul și mistica creștină. O teologie comparată*, în domeniul de cercetare Istoria și filosofia religiilor.

---

¹²lista cu cele 12 titluri de proiecte de cercetare doctorală:
[https://patriarhia.ro/images/pdf_2020/Lista cu titlurile tezelor de doctorat %C3%AEn curs de cercetare 2020-2021.pdf](https://patriarhia.ro/images/pdf_2020/Lista%20cu%20titlurile%20tezelor%20de%20doctorat%20C3%AEn%20curs%20de%20cercetare%202020-2021.pdf), 17 mai 2022.

Demersul nostru are în vedere investigarea posibilității construirii unui dialog cu spiritualitatea islamică, folosind punctele de convergență de natură doctrinară și spirituală, care au fost identificate în studiile de specialitate, în special cele semnate de teologi romano-catolici, însă prelucrate în lumina teologiei ortodoxe, folosind ca metodă de lucru recursul la perspectiva personalist-liturgică a spiritualității ortodoxe, ca principal reper în evaluarea perspectivei sufite. Folosim ca notă de fundamentare părerea Mitropolitului Hierotheos Vlachos, expusă în lucrarea sa: *Vechea și Noua Romă. De la Tradiția ortodoxă la tradițiile apusului*, în care susține că o rodnică întâlnire cu islamul nu se poate realiza decât prin exploatarea resurselor pe care le oferă dimensiunea lăuntrică a credinței, respectiv, sufismul pentru islam și isihasmul pentru creștinismul ortodox. Redăm ad litteram opinia Mitropolitului Hierotheos, care înfățișează în chip foarte concis, *scopul și limitele demersului nostru de cercetare*.

“Personal, consider că un dialog între diferitele confesiuni și religii, pentru a avea rezultate importante, pozitive și pentru a duce la o dreaptă orientare, dincolo de fanatisme și manifestări în duhul secularismului, este cel purtat cu privire la dimensiunea mistică, isihastă a fiecărei religii și confesiuni, fără a o trece cu vederea și pe cea a învățăturii ortodoxe. Vorbim despre acea stare de lucruri care este de obicei expresia unei anumite dogme, de vreme ce cunoaștem că dogmele sunt legate de viața oamenilor ce îmbrățișează o religie sau o confesiune. Dogma reprezintă expresia adevărului revelat și este ceea ce se trăiește în cult și în viața personală a oamenilor”¹³.

Nota de originalitate constă în identificarea punctelor de interferență a celor două spiritualități, creștină și islamică (sufită), și evaluarea lor prin filtrul tradiției creștine răsăritene. De ce este pertinentă o astfel de lucrare și în domeniul de cercetare Teologie Morală și Spiritualitate, și nu doar în domeniul Istoria și Filosofia Religiiilor, așa cum pare a fi mai potrivit? Răspundem prin a preciza că subiectul relației dintre creștinism și islam a devenit unul foarte complex, mai ales în lumina cercetărilor moderne, care, adâncind subiectul, a generat o problematizare mult mai largă. În spatele dimensiunii factuale a acestui subiect sunt o multitudine de factori sociali, culturali, economici și mai ales de ordin spiritual care au

---

¹³ Mitropolitul Hierotheos VLACHOS, *Vechea și Noua Romă. De la Tradiția ortodoxă la tradițiile apusului*, Editura Doxologia, Iași, 2016, p. 443.

influențat-o din adâncime. Drept urmare, acest subiect a început să intre în sfera de preocupare a mai multor domenii de cercetare, precum: misiologie, istoria filosofiei și patristică, istoria și filosofia religiilor, istoria și spiritualitatea Bizanțului, științe politice, literatură, filozofie, fiecare domeniu folosind propria metodă și propriile instrumente de cercetare. Apoi, istoria faptelor, în gândirea Bisericii, nu poate avea semnificație fără o conectare la dimensiunea spirituală care au determinat din adânc faptele. O faptă istorică este întruparea unei idei sau a unei mișcări spirituale, înțelegând prin aceasta că istoria este prin excelență locul prezenței și intervenției lui Dumnezeu, care vrea ca “toți oamenii să se mântuiască și la cunoștința adevărului să vină” (I Timotei 2, 4). Cercetarea teologică are datoria să se aplece profetic asupra istoriei pentru a detecta, folosind instrumentele cercetării academice, prin care și în care se poate manifesta harisma discernământului, prezența tainică a lui Dumnezeu. O istorie care nu este interpretată teologic este abandonată curentelor seculariste și secularizante.

Lucrarea este structurată pe 5 capitole, proiectate să dezvolte tema într-un mod organic, capitolele fiind realizate într-o legătură de continuitate, cu idei și argumente care decurg unele din altele, susținându-se reciproc.

În primul capitol, intitulat *Dialogul religios. Fundamente și limite*, facem o scurtă prezentare generală a trăsăturilor principale care definesc și conturează actualmente globalizarea, oprindu-ne cu precădere la ceea ce se constată în literatura de specialitate, ascensiunea și afirmarea treptată a pluralității. Globalizarea nu a avut efect egalizator, lumea globală devenind mai degrabă spațiul în care identitățile, mai ales cele de ordin spiritual, nu se anihilează, ci se afirmă și se contracarează reciproc. Am arătat că pluralitatea religioasă este o realitate obiectivă, de care nu se mai poate face abstracție, iar soluția încrâncenării nu este potrivită, istoria legitimând soluția dialogului, în care identitățile se întâmpină ospitalier și se interpelează prin respectarea alterității. Au fost prezentate fundamente dar și limite scripturistice și patristice ale dialogului interreligios, accentuând ideea că dialogul nu presupune diluarea identității doctrinare, ci este o prelungire a atitudinii lui Hristos de a ieși întru întâmpinarea celor de alte credințe pentru a le vesti adevărul, și nu pentru a le impune adevărul.

În al doilea capitol, intitulat *Declinul identitar al Europei și ascensiunea Islamului*, prezentăm, prin gândirea lui Robert Schumann, unul dintre întemeietorii Uniunii Europene, bazele creștine ale democrației europene,

în relație cu semnificația pe care ideea de transcendență și raportul de secundaritate o au în economia structurii identității spirituale a Europei, identitate subminată prin ceea ce Joseph Weiller, renumitul profesor de drept constituțional, a numit atitudinea de cristofobie – un atac direct în structura de bază a identității spirituale a Europei. Am arătat cum cristofobia se legitimează prin conceptul de corectitudine politică, în baza căreia orice referință la identitatea creștină a Europei trebuie inhibată. Pe acest fond spiritual, Europa se lasă invadată de o identitate spirituală tare, Islamul, care, după cum prezentăm în ultimul subcapitol, nu prezintă compatibilitate cu modelul de democrație occidentală și nu se lasă prinsă în logica inhibării convingerilor și comportamentelor prin care se manifestă credința.

În capitolul al treilea, *Stâlpii Islamului*, am prezentat semnificația principalelor repere ale credinței și practicii musulmane, insistând asupra conceptului de monoteism în perspectivă islamică, cu o încercare de evaluare din perspectiva pe care creștinismul o are asupra monoteismului. Monoteismul islamic, baza întregii structuri de credință a Islamului, nu permite accesul direct și personal la Dumnezeu. Dumnezeu poate fi adorat, dar nu trăit, convingere care a generat în timp dezvoltarea legalismului în forme excesive. În fața acestui legalism exacerbant și impersonalist se ridică sufismul, o reacție cu profunde accente spirituale, ivită în interiorul lumii islamice.

În capitolul al patrulea, *Sufismul, o reacție mistică firească la legalismul islamic și relația lui cu creștinismul. Interferențe și delimitări*, cel mai extins din lucrarea noastră, am abordat punctual câteva dintre aspectele spiritualității sufite, a căror apariție și dezvoltare, spune literatura de specialitate, este legată direct sau indirect și de puternica influență a misticii creștine din zona în care sufismul a apărut inițial. Sunt inventariate sursele misticii sufite – Coranul, Hadith-urile, Sfânta Scriptură, Iisus –, apoi identificat și evaluat aportul misticii creștine. Un moment important îl constituie Isaac din Ninive (Sirul) a cărui învățătură poate fi ușor regăsită la primii sufiți din istoria islamului, socotiți și părinții sufismului. Am abordat practica pomenirii neîncetate a numelui lui Dumnezeu (Dhikr) ca o replică a rugăciunii lui Iisus din spiritualitatea creștină de Răsărit, evidențiind asemănările, mai ales cele legate de formă, și deosebirile, în special cele legate de fond sau de conținutul doctrinar al rugăciunii. Capitolul continuă să se dezvolte prin evaluarea implicațiilor rugăciunii asupra relației dintre minte și inimă, a lucrării harului în actul rugăciunii și a tipului de prezență pe care rugătorul o păstrează în timpul

rugăciunii. În perspectivă sufită prezența umană nu se intensifică, ci se diluează, harul nu lucrează în om prin transfigurare, ci prin înlocuire, de aceea și starea de extaz este caracterizată de o deplină inconștientă, și nu ca o trăire intens conștientă, așa cum este în spiritualitatea ortodoxă. Urmează analiza mecanismului de relativizare doctrinară, una dintre constantele sufismului în istorie, și consecințele acestuia, la care am răspuns prin perspectiva ortodoxă asupra relației dintre adevărul de credință și spiritualitate, care în ortodoxie, este prin excelență liturgică, adevărul de credință fiind experimentat liturgic în și prin Taina Bisericii, condiție prin care adevărul nu mai poate fi expus manipulărilor umane.

În ultimul capitol, *Persoană și personalism din perspectivă sufită. O năzuință firească, dar fără fundament doctrinar*, am făcut un studiu de caz, centrat pe încercarea unui celebru musulman, Muhhammad Laziz Lahbabi, de a proiecta un personalism de sorginte islamică, după modelul personalismului umanist al lui Emanuel Mounier, apărut în Franța după cel de-al Doilea Război Mondial. Încercarea lui Lahbabi de a demonstra că există compatibilitate între islam și personalism, chiar și în varianta umanistă, care în cele din urmă este articulat pe principii creștine, se lovește de dogma fundamentală a islamului, Tawhîd, care proclamă unicitatea absolută a lui Allah. În unicitatea lui absolut transcendentă, Allah nu se poate comunica omului, și, prin urmare, nu se poate vorbi de un personalism cu baze în revelație.

Subiectul dat fiind o noutate în aria cercetărilor teologice din țara noastră nu beneficiază de o bibliografie foarte generoasă, fiind nevoie de identificarea și investigarea resurselor bibliografice străine, care au tratat direct sau nu subiectul nostru. Resursele bibliografice identificate și consultate sunt în mare parte rezultate ale cercetărilor islamice, în care punctele de interferență și distincție, pe fondul atitudinii islamice de asimilare trunchiată a elementelor de sorginte creștină, sunt alese subiectiv și exploatate exagerat, fiind nevoie de un alt tip de resurse bibliografice care să tempereze științific atitudinea islamică și să ofere obiectiv și pertinent răspuns pentru situațiile de interferență sau distincție identificate. Soluția a venit dinspre mediul de cercetare romano-catolic, care s-a implicat foarte consistent în dialogul cu islamul.

Cercetarea noastră a avut ca obiectiv identificarea unor teme de spiritualitate în care spiritualitatea creștină și cea islamică prezintă interferențe, care la rândul lor au generat un set de similitudină, pe care am încercat să le vizualizăm în lumina deosebirilor. Creștinismul și islamul, datorită intenselor și consistentele contacte culturale și spirituale, prilejuite prin împrejurările istorice, nu pot face abstracție unul de celălalt, mai ales în condițiile istorice și culturale actuale. Modificările țesutului social, provocat de masiva invazie a populațiilor de credință islamică în spațiul european, cu predominanță locuit istoric, spiritual și cultural de creștinism, obligă populațiile creștine-gazdă și cele musulmane la împărțirea aceluiași spațiu, și implicit la elaborarea unui model de conviețuire. Prin urmare, pluralismul religios nu este doar o chestiune de speculație sociologică, care ar provoca artificial și forțat preocupările teologilor, ci este realitatea vie din terenul Europei, care în mod tacit, sporadic și zgomotos (prin atentate teroriste), ia amploare. Fenomenul, deocamdată, este temperat prin decizii politice, care, însă, nu de puțin ori generează iritare în rândul ambelor tabere. În această privință, Anglia practică o politică de minimă intervenție, prin urmare au apărut zone integral islamizate, pe când Franța practică o politică de maximă intervenție, exemplul fiind obligativitatea nepurtării însemnelor religioase în spațiul public (voalul și burka). În fața acestui fenomen la care este expusă Europa, am concluzionat ca fiind pertinentă activarea potențialului imens de dialog pe care-l deține creștinismul, ceea ce se și întâmplă, mai ales la nivel formal-instituțional, prin organizarea unor comisii de dialog, în care este încurajat un dialog deschis, cu afirmarea fundamentelor pe care teologia le oferă dialogului interreligios, dar și a limitelor teologice, pentru că un dialog în care o identitate religioasă este provocată să se inhibe, nu va avea nici un efect de ameliorare spirituală, culturală sau socială. Europa, prin gesturile vădit anticreștine luate și asumate atât politic, cât și cultural, este vulnerabilă în fața puternicului curent religios stârnit prin venirea valurilor de imigranți, și și-a dezvoltat vulnerabilitatea prin recursul la resemnificarea propriei istorii sub auspiciile corectitudinii politice, a sentimentului de vină pentru perioada colonizărilor, și mai ales a cristofobiei, înțeleasă ca teamă de asumare publică a identității creștine, pe care, de altfel, se sprijină cultural și spiritual Europa. Premisele spirituale și, mai ales, culturale ale contextului european actual nu au puterea să neutralizeze direct asaltul spiritual declanșat în urma fenomenului de migrație progresivă a populațiilor musulmane dinspre țările de origine înspre Europa, un fenomen aflat în plină derulare, conform rapoartelor Frontex (poliția de frontieră externă europeană), care preconiza un val de 500 000 de afgani înspre Europa

odată cu retragerea armatei americane. Dar, Europei i-a mai rămas ceva. Am ajuns la concluzia că unul dintre palierele pe care creștinismul, în încercarea de dialog cu lumea musulmană îl poate exploata, este dat în constrângerea spirituală și culturală pe care creștinismul, prin excelență o religie cu valențe predominant spirituale, o exercită în mod implicit asupra islamului, o religie cu valențe atât spirituale cât și politice. În Europa, deocamdată, Islamul nu se poate instaura politic, iar acele zone unde este predominant numeric, și, implicit cultural și spiritual, sunt sub supravegherea democrației europene. Apoi, Europa încă este refractară la ideea unei autorități politico-religioase, disocierea dintre cele două domenii fiind afirmată, susținută și definită cu mare precizie atât de către autoritățile seculare cât și de cele religioase. Statul laic este foarte bine consolidat și delimitat de domeniul religios, însă cu care relaționează prin ceea ce în literatura de specialitate este cunoscut ca principiul subsidiarității, un principiu conceput în lumea protestantă, conform căruia intervenția statului în tipul de organizare socială, culturală sau religioasă a cetățenilor pe care îi reprezintă trebuie să fie minimă, evitându-se acapararea și centralizarea puterii. Acest principiu, deși încălcat prin anumite gesturi de asumare a puterii la nivel central în detrimentul centrilor de putere și decizie din teritoriu, încă funcționează în cadrul țărilor din Uniunea Europeană și reglează optim raporturile de putere între diferitele instituții de stat, precum și între stat și domeniul religios. Credem că acesta este un atu pe care Europa îl poate folosi în întâlnirea cu societatea islamică, determinându-o să-și moduleze prezența publică în funcție de limitele principiului subsidiarității, care, printre altele, limitează total posibilitatea vreunei religii să acapareze puterea politică. Din această pricină, islamul european, pentru a nu determina un grad ridicat de iritare în rândul europenilor, încă fideli valorilor democratice, va trebui să se cantoneze pe o prezență și manifestare de tip spiritual, fără pretenții politice. Aceasta este *vulnerabilitatea* pe care creștinismul o poate *exploata*, pentru că așa cum spune Daniel J. Sahas, unul dintre teologii ortodocși preocupați de dialogul creștinismului cu Islamul, momentele cele mai bune și constructive ale relațiilor dintre creștinism și islam au fost cele în care monahismul creștin și sufismul s-au întâlnit și s-au influențat reciproc. În ceea ce ne privește am fost preocupați de câteva puncte de interferență dintre creștinism și islam, urmărind îndeosebi felul în care creștinismul a influențat sufismul, precum și afirmarea distincțiilor prin care creștinismul se delimitează de spiritualitatea sufită. Literatura existentă pe acest subiect încă nu generat o tematizare clară, cercetarea fiind, cel puțin la noi, la nivel de tatonare academică, însă poate fi observat

un oarecare consens pentru anumite *puncte comune*, care jalonează ambele spiritualități, cum ar fi:

- noțiunea de *cale mistică* prin care sufletul tinde spre Dumnezeu, se împărtășește de cele dumnezeiești, și participă cu această bogăție la rostul lumii;
- o distincție făcută între *trupul spiritual și cel material*, fără a-l abroga unul pe celălalt: scopul nu este stingerea/nimicirea trupului fizic, dar accentul se pune mai degrabă pe corpul spiritualizat;
- *centrul corpului spiritual este inima, nu intelectul*; intelectul locuiește în inimă, nu în creier; harul trece prin inimă și din inimă se răspândește în întreaga alcătuire umană; intelectul/mintea este diferențiată de rațiune;
- accentul comun pus pe praxis și teoria, teoria fiind o vedere ca experiență a celor dumnezeiești, și nu un construct mintal;
- preocuparea pentru dezvoltarea vieții lăuntrice și existența războiului spiritual (jihad), prin care omul se despătimește în vederea unirii cu Dumnezeu;
- viața spirituală este o chestiune de luptă continuă în lumina învățăturilor revelate și a sfătuirilor venite în mod direct de la îndrumătorul personal și în mod indirect de la înaintașii care au strălucit în practicarea virtuții;
- atenția deosebită asupra temei luminii;
- sfârșitul căii spirituale constă în theosis.

Încheiem cu precizarea că fiecare punct enunțat este o provocare pentru cercetarea teologică actuală, care este obligată, prin chemare profetică, să nu expedieze analiza experienței întâlnirii cu *celălalt* frate, în care este chipul lui Dumnezeu, în zona afirmării fără discernământ a punctelor comune, neglijând consistența teologică specifică, prin care elementele comune se distanțează teologic, dar nici în zona unui triumfalism teologic steril, în care experiența întâlnirii cu celălalt este expediată rapid, printr-un trist procedeu de clasare teologică, ce vădește nu atât chemare profetică, cât o nedorită stare de lene intelectuală și teologică. Vremea în care suntem, în care Europa experimentează din plin întâlnirea cu islamul, este vremea mărturisirii prin intermediul unei cercetări teologice lucide și realiste că Hristos a murit și a înviat pentru întreaga lume și că Hristos stă în stare de jertfă pentru lume până la sfârșitul lumii.

BIBLIOGRAFIE

I. Izvoare

1. Biblia sau Sfânta Scriptură, tipărită cu binecuvântarea Preafericitului Părinte Daniel, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, Ed. Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2019.
2. Coranul, trad. din limba arabă, introducere și note de George Grigore, Editura Herald, București, 2015.

II. Izvoare patristice

1. ANTOINE LE GRAND, *Les sentences des Pères du desert*, Collection alphabétique, 37, traduite et présentée Par Dom Lucien Regnault, moine de Solesmes, Abbaye Saint-Pierre de Solesmes, 1981.
2. CABASILA, Nicolae, *Despre viața în Hristos*, studiu introductiv și trad. din limba greacă de Pr. Prof. Dr. Teodor Bodogae, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2001.
3. *Filocalia*, vol VII, trad., introducere și note de Pr. Prof. dr. Dumitru Stăniloae, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1977.
4. *Filocalia*, vol. X, trad., introducere și note de Pr. Prof. dr. Dumitru Stăniloae, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1981.
5. GRIGORIE PALAMA, *Cuvinte în apărarea celor ce se liniștesc în chip sfânt, 3,1; 3,2; 3,3. Tratatate dogmatice 1,2; Opere complete IV*, introducere, trad. și note de Cornel Coman, Adrian Tănăsescu, Cristian Chivu, Editura Gândul Aprins, 2016.
6. GRIGORIE PALAMA, *Fecioara Maria și Petru Athonitul - prototipuri ale vieții isihaste și alte scrieri duhovnicești, scrieri II*, studiu introductiv și trad. de diac. Ioan I. Ică Jr., Editura Deisis, Sibiu, 2005.
7. GRIGORIE PALAMA, *Tomosuri dogmatice - Viața - Slujba. Scrieri I*, studiu introductiv și trad. diac. Ioan I. Ică jr, Editura Deisis, Sibiu, 2009.
8. IOAN DAMASCHIN, *Despre Islam*, Daniel I. Sahas, apărută la Editura Doxologia, 2016.
9. IOAN DAMASCHIN, *Dogmatica*, ediția a III-a, trad. de Pr. Dumitru Fecioru, Editura Scripta, București, 1993.

10. IOAN DAMASCHIN, *Dogmatica*, trad. din limba greacă, introducere și note de Pr. Dumitru Fecioru, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2005.
11. MAXIM MĂRTURISITORUL, *Ambigua*, trad. din limba greacă veche, introducere și note de Pr. Dumitru Stăniloae, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2006.
12. MAXIM MĂRTURISITORUL, *Răspunsuri către Talasie*, în *Filocalia*, volumul III, trad. din grecește, introducere și note de Pr. Prof. Dumitru Stăniloae, Editura Humanitas, București, 2009.
13. MAXIM MĂRTURISITORUL, *Scrieri și epistole hristologice și duhovnicești*, PSB 81, trad. pr. prof. Dumitru STĂNILOAE, Editura Institutului Biblic și de Misiune a Bisericii Ortodoxe Române, București, 1990.
14. *Patericul egiptean*, tipărit de Arhiepiscopia Ortodoxă a Alba Iuliei, Alba Iulia, 1999.
15. SIMEON NOUL TEOLOG, *Cateheze, Scrieri II*, studiu introductiv și trad. de diac. Ioan I. Ică Jr., Editura Deisis, Sibiu, 1999.
16. SIMEON NOUL TEOLOG, *Imne, Epistole și Capitole, Scrieri III*, introducere și trad. de diac. Ioan I. Ică Jr., Editura Deisis, Sibiu, 2001.
17. SIMEON NOUL TEOLOG, *Imnele iubirii dumnezeiești*, trad. din limba greacă veche, introducere și note de Pr. Prof. Dumitru Stăniloae, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2017.

III. Lucrări de specialitate

1. ACHIMESCU, Pr. Nicolae, *Religii în dialog*, Editura Trinitas, anul 2006.
2. ACHIMESCU, Pr. Nicolae, *Universul religios în care trăim*, Editura Trinitas, București, 2013.
3. ADONIS; Houria, ABDELOUAHED, *Islamul și violența*, trad. din franceză și note de Laura Sitaru, Editura Humanitas, București, 2016.
4. ALFEYEV, Ilarion - Mitropolit de Volokolamsk, *Lumea duhovnicească a Sfântului Isaac Sirul*, trad. de Dragoș Dâscă, Editura Doxologia, Iași, 2013.
5. AL-ISKANDARI, Ibn Ața Allah, *The key to salvation. A sufi manual of invocation*, translated from arabic language with an introduction and notes by Mary Ann Koury Danner, Indiana University, 1986.

6. AMBROSIO, Alberto Fabio, *Soufisme et christianisme. Entre histoire et mystique*, Paris, 2013.
7. ANAWATI, G.- C.; GARDET, Louis, *Mystique musulmane. Aspects et tendance. Expériences et techniques*, Seconde edition, Librairie philosophique J. Vrin, Paris, 1968.
8. ANDRAE, Tor, *In the Garden of Myrtles. Studies in Early Islamic Mysticism*, State University of New York, 1984.
9. ANDRAE, Tor, *Mohammed. The Man and His Faith*, University of Upsala, 1956.
10. ANGHELESCU, Nadia, *Introducere în Islam*, Ediția a doua, revăzută și adăugită, Editura Polirom, Iași, 2014.
11. ARABÎ, Ibn, *Cartea înțelepciunii*, trad. din limba arabă și note de Titus Burckhardt; trad. din limba franceză: Ilie Iliescu, Editura Herald, București, 2017.
12. ARABÎ, Ibn, *Ochiul lăuntric. Perspective islamice asupra divinității. Al-Gazalî. Ibn Tuḡayl. Ibn Rusd. Ibn Arabî*, antologare, studii introductive, traduceri din limba arabă, note explicative: George Grigore, Editura Herald, București, 2005.
13. ASLAN, Reza, *Not God but God. The origins, evolution and future of Islam*, published by Arrow Books, London, 2006.
14. AVRAMESCU, Cătălin, *Cum alegem. Un portret al democrației pe înțelesul tuturor*, Editura Humanitas, București, 2016.
15. BĂBUȘ, Emanoil, *Bizanț și islam în Evul Mediu*, Editura Sofia, Bucuresti, 2003.
16. BĂBUȘ, Emanoil, *Bizanțul între Occidentul creștin și Orientul islamic (secolele VII-XV)*, Editura Sofia, București, 2006.
17. BĂLĂNEAN, Cristian, *Islamul: o temă recurentă în Europa*, Ediția a II-a, revăzută și readăugită, Galaxia Gutenberg, 2015.
18. BENTOUNÉS, Cheikh Khaled, *Sufism. The heart of Islam*, Hohm Presse, Presscot, Arizona, 2002.
19. BERGER, Peter, *Towards a new paradigm of religion in a pluralist age, in The many altars of modernity*, Boston/Berlin, 2014.
20. BIANCHI, Enzo; WARE, Kallistos; KHODR, Georges et al., *Les richesses de l'Orient chrétien*, volume coordonné par Philippe BAUD, Maxim EGGER, Éditions Saint Augustin, 2000.
21. BOBRINSKOY, Pr. Boris, *Împărtășirea Sfântului Duh*, trad. de Măriuca și Adrian Alexandrescu, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1999.
22. BOBRINSKOY, Pr. Boris, *Taina Preasfintei Treimi*, trad. din limba franceză de Măriuca și Adrian Alexandrescu, Editura Institutului

- Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2005.
23. BOLDIȘOR, Adrian, *Importanța și actualitatea dialogului interreligios pentru lumea contemporană: istorie, perspective, soluții*, Editura Mitropoliei Olteniei, Craiova, 2015.
  24. BRAGUE, Rémi, *Dumnezeul creștinilor - câteva clarificări*, trad. de Maria-Cornelia Ică Jr., Editura Deisis, Sibiu, 2017.
  25. BRAGUE, Rémi, *Europa, calea romană*, trad. de Gabriel Chindea, Editura Idea Design&Print, Cluj-Napoca, 2002.
  26. BRAGUE, Rémi, *Legea lui Dumnezeu. Istoria filosofică a unui legământ*, trad. din limba franceză de Laurențiu Malomfălean, Galaxia Gutenberg, 2021.
  27. BRISSAUD, Allain, *Islam & Chrétienté. Treize siècles de cohabitation*, Editions Robert Lafont, Paris, 1991.
  28. BUCHIU, Pr. Ștefan, *Dogmă și teologie. Curs de teologie dogmatică și simbolică*, vol. I, Editura Sigma, București, 2006.
  29. CANDIARD, Adrien, *Comprendre l'Islam - ou plutôt: pourquoi on n'y comprend rien*, Champs actuel, Flammarion, 2016.
  30. CASPAR, Robert, *Pour un regard chrétien sur l'Islam*, Bayard, Paris, 2006.
  31. CHIALĂ, Sabino, monah la Bose, *Isaac Sirianul - asceză singuratică și milă fără sfârșit*, trad. Maria-Cornelia și diac. Ioan I. Ică jr, Editura Deisis, Sibiu, 2012.
  32. CLÉMENT, Olivier, *Adevăr și libertate. Ortodoxia în contemporaneitate. Convorbiri cu Patriarhul Ecumenic Bartolomeu I*, trad. de Mihai Maci, Editura Deisis, Sibiu, 1997.
  33. CLÉMENT, Olivier, *Byzance et le christianisme*, Édition mise à jour par Michel Stavrou, professeur à l'Institut Saint-Serge, Desclée de Brouwer, Paris, 2012.
  34. COMAN, Pr. Ioan, "*Și Cuvântul trup s-a făcut*". *Hristologie și mariologie patristică*, Editura Mitropoliei Banatului, Timișoara, 1993.
  35. COOPER Anne, MAXWELL Elsie, *Ismael - fratele meu. O introducere creștină în Islam*, trad. de Teodora Popescu, Life Publishers România, 2008.
  36. CORESCIUC, Pr. Roger, *Pastorație și politică. Răspunsuri teologice ale Sfântului Grigorie Palama la dilemele contemporane*, Editura Doxologia, Iași, 2015.
  37. CORNELL, Rkia Elaroui, *Rabi'a from narrative to myth. The many faces of Islam's most famous woman saint, Rabia'a al - Adawiyy*, Oneworld Academic, London, 2019.

38. COSTARU, Anca Alena, *Imaginea lui Dumnezeu în textele sacre evreiești, creștine și islamice. Către o rezolvare a conflictului în Orientul Mijlociu prin găsirea unui teren textual comun în Torah, Biblie și Coran*, Editura Ecou Transilvan, Cluj-Napoca, 2019.
39. CULIANU, Eliade, *Dicționar al religiilor*, cu colaborarea lui H. S. Wiesner, ediție nouă, trad. din limba franceză de Dan Petrescu, Editura Polirom, Iași, 2007.
40. CUPITT, Don, *The Meaning of the West: an apologia for secular Christianity*, SCM Press, London, 2008.
41. CUTSINGER, James, *Paths to the Heart Sufism and the Christian East*, World Wisdom, Bloomington, Indiana 2004.
42. CUȚARU, Caius, *Creștinism și islam în Evul Mediu. Primele încercări de dialog interreligios în Răsăritul creștin. Perioada I. Sfântul Anastasie Sinaitul, Sfântul Ioan Damaschin & Teodor Abū Qurra, Perioada a II-a. Samona de Gaza*, Editura ASTRA Museum, Sibiu, 2015.
43. DELCAMBRE, Anne Marie, *Islamul*, trad. din limba franceză de Beatrice Stanciu, ediția a III-a, Editura Corint, București, 1999.
44. DELUMEAU, Jean, *Religiile lumii*, trad. din franceză de Angela Pagu, Carol Litman, Rodica Buburuzanu, Bogdan Budeș, Dinu Luca, Florentina Vișan, Iulia Waniek, Toader Saulea, Carmen Stoean, Editura Humanitas, București, 2014.
45. DOMENACH, Jean-Marie, *Emmanuel Mounier*, Édition du Seuil, Coll. Écrivains de toujours, Paris, 1972.
46. DOMINIQUE, Sourdel, *Islamul*, trad. de Liliana Saraiev, Editura Humanitas, București, 1993.
47. ELIADE, Mircea, *Istoria credințelor și ideilor religioase*, vol. 3, trad. din limba franceză de Cezar Baltag, Editura Universitas, Chișinău, 1992.
48. EVDOKIMOV, Paul, *Femeia și mântuirea lumii*, trad. de Gabriela Moldoveanu, Asociația filantropică medicală creștină Christiana, București, 1995.
49. EVDOKIMOV, Paul, *Ortodoxia*, trad. din limba franceză de Dr. Irineu Ioan Popa, Mitropolitul Olteniei, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1996.
50. FELMY, Karl Christian, *Dogmatica experienței ecelziale. Înnoirea teologiei ortodoxe contemporane*, introducere și trad. de Pr. Prof. dr. Ioan Ică, Editura Deisis, Sibiu, 1999.
51. FERGUSON, Niall, *Civilizația. Vestul și restul*, trad. de Doris Mironescu și Andreea Mironescu, Editura Polirom, Iași, 2017.

52. FRUNZĂ, Sandu, *Fundamentul religios și noul conflict al ideologiilor*, Editura Școala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2015.
53. GARDET, Louis, *Les hommes de l'islam*, Hachette, Paris, 1977.
54. GAUDIN, Philippe, *Marile Religii*, trad. de Sanda Aronescu, Editura Lider & Editura Orizonturi, București, 1995.
55. GEOFFROY, Éric, *Le soufisme. Histoire, fondements, pratique, deuxième tirage*, Eyrolles, Paris, 2015.
56. GEOFFROY, Éric, *L'Islam sera spirituel ou ne sera plus*, Éditions du Seuil, Paris, 2016.
57. GHEORGHIU, Constantin Virgil, *Viața lui Mahomed*, trad. din limba franceză de Gheorghică Ciocoi, Editura Sophia, București, 2016.
58. GIBB, H.A.R., *Mohammedanism. A Historical Survey*, Second Edition, Oxford University Press, Oxford, 1954.
59. HAQ ANSARI, Muhammad Abdul, *Sufism and shari'ah*, The Islamic Foundation, London, 1986.
60. HAUSHERR, Irénée, *Paternitatea spirituală în Ortodoxie*, trad. Mihai Vladimirescu, Editura Deisis, Sibiu, 1999.
61. HENRI, Lammens, *Islamul. Credințe și instituții*, trad., prefață și aparat critic de Ioan Feodorov, Grupul editorial Corint, București, 2003.
62. HEYBERGER, Bernard, *Creștinii din Orient*, trad. de Aniela Siladi Editura Renașterea, Cluj-Napoca, 2020.
63. HUNT, Hannah, *Plânsul de bucurie făcător. Lacrimile de pocăință în scrierile Părinților sirieni și bizantini*, trad. de Dragoș Dâscă, Editura Doxologia, Iași, 2013.
64. HUNTINGTON, Samuel P., *Ciocnirea civilizațiilor și refacerea ordinii mondiale*, trad. de Radu Carp, Editura Antet, București, 2012.
65. IBRAHIM, I.A., *A brief illustrated guide to understanding Islam*, Darussalam, Huston, 1997.
66. ICĂ, Ioan I. Jr.; MARANI, Germano, *Gândirea socială a Bisericii. Fundamente - documente - analize - perspective*, Editura Deisis, Sibiu, 2002.
67. IOJA, Pr. Cristinel, *Rațiune și mistică în Teologia Ortodoxă*, Editura Universității Aurel Vlaicu, Arad, 2008.
68. JASPERS, Karl, *Texte filosofice*, Editura Politică, București, 1986.
69. JENKINS, Philip, *Istoria pierdută a creștinismului*, traducere din limba engleză de Mihai Moroiu, Baroque & Arts, București, 2018.
70. KATHÎR, Ibn, *Le début de la création*, traduit par l'Equipe littéraire des éditions Maison d'Ennour, éditions Maison d'Ennour, Paris, 2019.

71. KHAN, Hazrat Inayat, *Pași pe cale. Sufismul și mistica. Calea inițierii și a discipolatului. Libertatea spirituală*, trad. din limba engleză de Walter Fotescu, Editura Herald, București, 2018.
72. KHAWAM, René, *Propos d'amour des mystiques musulmans*, Paris, l'Orante, 1960.
73. KIENZLER, Klaus, *Der religiöse Fundamentalismus. Christentum, Judentum, Islam*, Beck, München, 2002.
74. KNYSH, Alexander, *Islamic Mysticism. A Short History*, Liden, Boston, 2000.
75. LAHBABI, Mohamed Aziz, *Le personalisme musulman*, Presse Universitaire de France, Paris, 1967.
76. LARCHET, Jean-Claude, *Biserica, Trupul lui Hristos. Natura și structura Bisericii*, trad. din franceză de Marinela Bojin, Editura Sophia, București, 2012.
77. LARCHET, Jean-Claude, *Dumnezeu este iubire. Mărturia Sfântului Siluan Athonitul*, ediția a doua, trad. din limba franceză de Marinela Bojin, Editura Sophia, București, 2015.
78. LARCHET, Jean-Claude, *Viața Liturgică*, trad. din limba franceză de Felicia Dumas, Editura Doxologia, Iași, 2017.
79. LEWIS, Bernard, *The Political Language of Islam*, University of Chicago Press, Chicago, 1988.
80. LIND, William S.; DÂRLĂU, Andrei; BAZON, Irina, *Corectitudinea politică. "Religia" marxistă a noii ordini mondiale*, trad. din limba engleză de Andrei Dârlău, Irina Bazon și Dragoș Moldoveanu, Editura Rost, București, 2015.
81. LINGS, Martin, *Ce este Sufismul?*, trad. din limba engleză de Marian Stan, Editura Herald București, 2018.
82. LINGS, Martin, *Sufi Poems. A Mediaeval Anthology*, arabic and english compiled and translated by Martin LINGS, Chicago, 2012.
83. LOSSKY, Vladimir, *Introducere în Teologia Ortodoxă*, trad. de Lidia și Remus Rus, Editura Enciclopedică, București, 1993.
84. LOSSKY, Vladimir, *După chipul și asemănarea lui Dumnezeu*, trad. din franceză de Anca Manolache, Editura Humanitas, București, 2006.
85. LUCHINI, Albert, *Ideologies, croyances religieuses et institutions*, în *Encyclopedie de la Sociologie*, Paris, Larousse, 1975.
86. LUXENBERG, Christoph, *The Syro-Aramaic reading of Kuran: A Contribution to the Decoding of the Language of the Koran*, Berlin, 2007.
87. MANOLESCU, Anca, *Europa și întâlnirea religiilor. Despre pluralismul religios contemporan*, Editura Polirom, Iași, 2005.

88. MANOLESCU, Anca, *Stilul religiei în modernitatea târzie*, Editura Polirom, Iași, 2011.
  89. MANOLESCU, Anca, *Un spațiu ospitalier pentru religii și laicitate*, în vol. *Dialogul religiilor în Europa unită*, coord. Iulia Badea-Gueritee și Alexandru Ojică, Editura Adenium, Iași, 2015.
  90. MARSHALL, Tim, *Epoca zidurilor. Cum schimbă lumea barierele dintre națiuni*, trad. din limba engleză de Petru Iamandi, Editura Litera, București, 2020.
  91. MARTIN, Richard C., *Islam. A Cultural Perspective*, Prentice Hall, Inc., Englewood Cliffs, New Jersey, 1982.
  92. MASIGNON, Louis, *Essai Sur Les Origines Du Lexique Technique De La Mystique Musulmane*, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris, 1922.
  93. MASIGNON, Louis, *Hallaj, Mystic and Martyr*, translated, edited and abridged by Herbert Mason, Princeton University Press, vol. II, 1982.
  94. MATSOUKAS, Nikos, *Teologia Dogmatică și simbolică. Expunerea credinței ortodoxe în confruntare cu creștinismul occidental*, volumul II, trad. Nicușor Deciu, Editura Bizantină, București, 2006.
  95. MEYENDORFF, John, *O introducere în studiul vieții și operei Sfântului Grigorie Palama*, trad. din limba franceză de Măriuca și Adrian Alexandrescu, Editura Nemira, București, 2014.
  96. MUREA, Radu, *Islam, politică și provocările modernității*, în vol. *Religie și politică*, editor Vasile Boari, Institutul European, Iași, 2016.
  97. MURRAY, Douglas, *Strania sinucidere a Europei*, trad. de Mihnea Gafița, Editura Corint, București, 2019.
  98. NABEEL, Qureshi, *Căutându-l pe Allah, L-am găsit pe Iisus. Călătoria spre Hristos a unui musulman cucernic*, trad. de Raluca Mirăuță, Editura Casa Cărții, Oradea, 2018.
  99. NELLAS, Panayotis, *Hristos, Dreptatea lui Dumnezeu și îndreptarea noastră - pentru o soteriologie ortodoxă*, trad. de Pr. prof. Ioan Ică sr., Editura Deisis, Sibiu, 2012.
  100. NELLAS, Panayotis, *Omul - animal îndumnezeit. Perspective pentru o antropologie ortodoxă*, studiu introductiv și trad. diac. Ioan I. Ică jr., Editura Deisis, Sibiu, 2009.
- NICHOLSON, Reynold Alleyene, *The Idea of Personality in Sufism. Three Lectures Delivered in the University of London*, Cambridge University Press, Cambridge, 1923.

101. NICHOLSON, Reynold, *Misticii Islamului*, trad. din limba engleză de Iustina Cojocaru, Editura Herald, București, 2017.
102. NWYIA, Paul, *Exégèse coranique et langage mystique*, Beyrouth, Dâr al-Machreq, 1970.
103. Oxford Dictionary of Islam, <https://www.oxfordreference.com>
104. PALACIOS, Miguel Asin, *L'Islam christianisé. Étude sur le Soufisme d'Ibn Arabî de Murcie*, Paris, 1982.
105. PALMER, Michael A., *Ultima cruciadă. Americanism versus Islamism*, trad. din limba engleză de Marius Chitoșcă, Editura Curtea Veche, București, 2010.
106. PATAPIEVICI, Horia-Roman, *Europa și creștinismul*, în vol. *Dialogul religiilor în Europa unită*, coordonatori: Iulia Badea-Gueritee și Alexandru Odajică, Editura Adenium, Iași, 2015.
107. PATAPIEVICI, Horia-Roman, *Partea nevăzută decide totul*, Editura Humanitas, București, 2015.
108. PAUL, Evdokimov, *Ortodoxia*, trad. din limba franceză de Dr. Irineu Ioan Popa, Mitropolitul Olteniei, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1996.
109. PAULESCU, DR., Nicolae, *"Noțiunile suflet și Dumnezeu în Fiziologie"*, ediție îngrijită de Dr. V. Trifu, Credința strămoșească, 2007, după ediția publicată de Fundația Regală pentru literatură și artă, București, 1944.
110. PAVARD, Amelie, *Chanter l'extase : approche psycho-cognitive de la musique dans les rituels de transe soufis. Musique, musicologie et arts de la scène*, Université de Strasbourg, 2015.
111. QURESHI, Nabeel, *Jihadul. Un răspuns creștin*, trad. de Raluca Mirăuță, Editura Casa Cărții, Oradea, 2019.
112. RAHMAN, Fazlur, *Islam*, Second Edition, University of Chicago Press, Chicago and London, 1979.
113. RAÎ Patriarhe Bechara, DILLMAN Isabelle, *Au coeur du chaos. La résistance d'un chrétien en Orient*, éditions Albin Michelle, Paris, 2016.
114. RATZINGER, Joseph - Cardinal, *Religie și democrație la începutul secolului XXI*, editor Vasile Boari, Institutul European, 2018.
115. RATZINGER, Joseph – Cardinal; DAMASKINOS, Mitropolit al Elveției, *Moștenirea creștină a Europei*, ediție îngrijită și trad. din limba franceză de Viorica E. Ungureanu, Editura Trinitas, Iași, 2002.
116. RENARD, John, *The A to Z of Sufism*, The Scarecrow Press, Lanham - Toronto - Plymouth, UK, 2009.

117. RICHARDSON, Don, *Secretele Coranului. O analiză critică a cărții sfinte a Islamului*, trad. de Raluca Mirăuță, Casa Cărții, Oradea, 2014.
118. RIOU, Alain, *Le monde et l'Eglise selon Maxime le Confesseur*, editions Beauchesne, Paris, 1973.
119. ROGERSON, Barnaby, *Profetul Mahomed. O biografie*, trad. de Alexandru Racu, Editura Polirom, Iași, 2015.
120. ROUSSEAU, Daniel, *Icoana. Lumina Feței Tale*, ediția a doua, trad. din limba franceză de Măriuca Alexandrescu, Editura Sophia/Editura Siluana, București, 2020.
121. ROUX, Jean Paul, *Istoria războiului dintre Islam și creștinătate. 622-2007. Un conflict teribil*, trad. din limba franceză Lucia Postelnicu Pop, Editura Semne-Artemis, București, 2006.
122. RUS, Remus, *Istoria filosofiei islamice*, Editura Enciclopedică, București, 1994.
123. SAHAS, Daniel J., *Sfântul Ioan Damaschinul. Despre Islam - erezia ismaeliților*, trad. din engleză și greaca veche Dragoș Dâscă, Editura Doxologia, Iași, 2015.
124. SANDU, Pr. Dan, *Un singur Dumnezeu? Monahismul creștin și sufismul islamic: interferențe*, Editura Panfilus, Iași, 2002.
125. SANSON, Henri, *Christianisme au miroir de l'Islam. Essai sur la rencontre des cultures an Algérie*, les Éditions du Cerf, Paris, 1984.
126. SANSON, Henri, *Dialogue intérieur avec l'Islam*, collection dirigée par Dennis Gira, éditions du Centurion, Paris, 1990.
127. SANSON, Henri, *L'Islam au miroir du christianisme*, Editions Fidélité, Namur, 2001, Editions SALVATOR, Paris, 2001.
128. SARBAS, Cosma Erboh, *Sin and redemption in Christianity and Islam, în Theological Issues in Christian-Muslim Dialogue*, edited by Charles Tieszen, Pickwick Publication, Oregon, 2018.
129. SCHMEMANN, Pr. Alexander, *Euharistia. Taina Împărăției*, trad. din limba rusa de pr. Boris Raduleanu, Editura Anastasia, București, 1993.
130. SCHMEMANN, Pr. Alexander, *Pentru viața lumii. Sfintele Taine și Ortodoxia*, trad. din limba engleză de pr. Aurel Jivi, Editura Basilica a Patriarhiei Române, București, 2012.
131. SCHUMANN, Robert, *Pour L'Europe*, 6-eme edition, preface de Jean-Dominique Giuliani president de la Fondation Robert Schumann, Editions Marie B Collection Lignes de reperes, Paris, 2020.

132. SCHUON, Frithjof, *Despre unitatea transcendentă a religiilor*, Ediție nouă, revăzută și adăugită, trad. Anca Manolescu, Editura Humanitas, București, 1994.
133. SCHUON, Frithjof, *Understanding Islam*, World Wisdom, Bloomington, Indiana, 2013.
134. SIRUL, Isaac, *Cuvinte către singuratici despre viața duhului, taine dumnezeiești, pronie și judecată, partea a II-a recent descoperită*, studiu introductiv și trad. diac. Ioan I. Ică Jr., Editura Deisis, Sibiu, 2003.
135. SKALI, Faouzi, *La voie soufie*, editions Albin Michel, Paris, 1985.
136. SMITH, Margaret, *Muslim women mystics. The Life and Work of Rabi'a and Other Women Mystics in Islam*, One World, Oxford, 2001.
137. SMITH, Margaret, *Studies in Early Mysticism in the Near and Middle East*, Londres, 1931.
138. SMITH, Margaret, *The way of the mystics. The early christian mystics and the rise of the sufis*, Oxford University Press, 1978.
139. SOFRONIE, Arhimandritul, *Nașterea întru Împărăția cea neclătită*, trad. din limba rusă de Ieromonah Rafail (Noica), Editura Reîntregirea, Alba Iulia, 2003.
140. ŠPIDLÍK, Tomáš, *Spiritualitatea răsăritului creștin. IV. Omul și destinul său în filosofia religioasă rusă*, trad. Maria-Cornelia Ică jr., Editura Deisis, Sibiu, 2002.
141. STAN, Pr. Alexandru, RUS Remus, *Istoria religiilor pentru învățământul preuniversitar*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1991.
142. STĂNILOAE, Pr. Dumitru, *Teologia Dogmatică Ortodoxă*, vol. I, Editura Institutului Biblic și de Misiunea al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1997.
143. TAMCKE, Martin, *Creștinii în lumea islamică. De la Mahomed până în prezent*, trad. din limba germană de Cătălin Ștefan Popa, Editura Nemira, 2018.
144. TARIQ, Ramadan, *Islamul. Principii. Ritualuri. Evoluție. Provocări*, trad. de Andra Ramona Dădiță, Editura Niculescu, București, 2019.
145. TĂMAȘ, Christian, *Modelul medinian și islamul global*, Editura Ars Longa, Iași, 2014.
146. THUNBERG, Lars, *Antropologia teologică a Sfântului Maxim Mărturisitorul. Microcosmos și mediator*, trad. din limba engleză de Anca Popescu, Editura Sophia, București, 2005.
147. THUNBERG, Lars, *Omul și cosmosul în viziunea Sfântului Maxim Mărturisitorul*, trad. de Prof. Dr. Remus Rus, Editura Institutului

- Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1999.
148. TOPÂRCEA, Pr. Ioan, *Sfântul Ioan Damaschin, sistematizator al învățaturii ortodoxe*, Editura Andreiană, Sibiu, 2009.
  149. TOR Andrae, *Les Origines de L'Islam et le Christianisme*, Paris, 1955.
  150. TSELENGHIDIS Dimitrios, *Har și libertate în tradiția patristică a secolului al XIV-lea. Contribuție la soteriologia Bisericii Ortodoxe*, trad. din limba neogreacă de Pr. Dr. Daniel Pupăză, Editura Doxologia, Iași, 2015.
  151. VAUGHAN-LEE, Llewellyn, *Prayer of the heart in Christian and Sufi Mysticism*, The Golden Sufi Center, California, 2012.
  152. VLACHOS, Ierótheos - Mitropolitul Nafpaktosului, *Dogmatica empirică a Bisericii Ortodoxe Sobornicești după învățăturile prin viu grai ale Părintelui Ioannis Romanidis*, vol. I, trad. din limba greacă de Tatiana Petrache, Editura Doxologia, Iași, 2014.
  153. VLACHOS, Ierótheos - Mitropolitul Nafpaktosului, *Dogmatica empirică a Bisericii Ortodoxe Sobornicești după învățăturile prin viu grai ale Părintelui Ioannis Romanidis*, vol II, trad. din limba greacă de Tatiana Petrache și Mănăstirea Diaconești, Editura Doxologia, Iași, 2017.
  154. VLACHOS, Ierótheos - Mitropolitul Nafpaktosului, *Isihie și Teologie. Calea tămăduirii omului în Biserica Ortodoxă*, trad. Protosinghel Teofan Munteanu, Editura Sofia, București, 2016.
  155. VLACHOS, Ierótheos - Mitropolitul Nafpaktosului, *Persoana în tradiția ortodoxă*, trad. din limba engleză de prof. Paul Bălan, Editura Bunavestire, Bacău, 2002.
  156. VLACHOS, Ierótheos - Mitropolitul Nafpaktosului, *Vechea și Noua Romă. De la Tradiția ortodoxă la tradițiile Apusului*, trad. din limba neogreacă de Protosinghel Teofan Munteanu, Editura Doxologia, Iași, 2016.
  157. VLAD, Pr. Vasile, *Dimensiunea liturgică a vieții religios-morale*, Editura Universității "Aurel Vlaicu", Arad, 2009.
  158. VLAD, Pr. Vasile, *Rugăciune și imaginație. Perspectivă bisericească*, Editura Renașterea, Cluj-Napoca, 2013.
  159. VON BALTHAZAR, Hans Urs, *Liturghia cosmică. Lumea în gândirea Sfântului Maxim Mărturisitorul*, trad. din limba greacă de Pr. Alexandru I. Roșu, Editura Doxologia, Iași, 2018.
  160. WARE, Kalistos - Bishop of Diokleea, *A fourteen-century manual of hesychast prayer: the century of Saint Kallistos and Saint*

- Ignaios Xanthopoulos*, Canadian Institute Of Balkan Studies, Toronto, 1995.
161. WARE, Kallistos – Preasfințitul, *Rugăciune și tăcere în spiritualitatea ortodoxă*, traduceri de Gabriela Moldoveanu și Maica Siluana Vlad, Editura Christiana, București, 2003.
  162. WEILER, J. H. H., *L'Europe chrétienne? Une excursion*, préface par Rémi Brague, traduit par Tobias Teuscher, Chaterine Vierling et Ana Peyro, Les Éditions du Cerf, Paris, 2007.
  163. WENSINCK, A. J., *Isaac of NINEVEH, Mystic Treatises, translated from bedjan's syriac text with introduction and registers*, Verhardelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam afdeeling Letterkunde, Wiesbaden, 1963.
  164. YANNARAS, Christos, *Libertatea moralei*, trad. de Mihai Cantuniari, Editura Anastasia, București, 2004.
  165. YANNARAS, Christos, *Persoană și eros*, Editura Anastasia, București, 2000.
  166. YANNOULATOS, Anastasios, Arhiepiscop al Tiranei și a toată Albania, *Ortodoxia și problemele lumii contemporane*, trad. de Drd. Gabriel Mândrilă și Pr. Prof. dr. Constantin Coman, Editura Bizantină, București, 2003.
  167. YANNOULATOS, Anastasios, Arhiepiscopul Tiranei și al întregii Albanii, *Misiune pe urmele lui Hristos*, trad. din limba greacă Diac. Dr. Ștefan L. Toma, Editura Andreiană, Sibiu, 2013.
  168. YE'OR, Bat, *Islam and Dhimmitude: Where Civilizations Collide*, Cranbury, NJ, Associated University Press, 2002.

IV. Articole si studii

1. ACHIMESCU , Pr. Nicolae, “Turcia între laicism și islamism”, în: *Ziarul Lumina*, 13. 11. 2010.
2. AGACHI, Adrian, “Paharul mântuirii și Botezul din apă și din Duh”, în: *ziarul Lumina*, 19 septembrie 2011.
3. ARNALDEZ, Roger, “Dieu, la création et la révélation en Islam”, in: *Revue de Théologie et de Philosophie*, le Troisième serie, Vol. 19, No. 6/1969, p. 359-361.
4. ARNALDEZ, Roger, “Les éléments bibliques du Coran comme sources de la théologie et de la mystique musulmanes”, in: *Aspects de la foi de l'Islam*, Publications des Facultés universitaires Saint-Louis, Bruxelles, 1985, p. 16-31.
5. BELL, Richard, “Who were the Hanifs?”, in: *Moslim Word*, XX, 1930, p. 120-124.

6. BOESPFLUG, François, “ Le Prophète de l’islam serait-il irréprésentable?”, en: *Revue des Sciences Religieuses*, nr.87-2/2013, p. 139-159.
7. BOUSQUET, Georges Henry, “La pureté rituelle en Islam. Étude de fiqh et de sociologie religieuse”, in: *Revue de l’histoire des religions*, tome 138, n°1, 1950, p. 53-71.
8. BRUSANOWSKI, Prof. Dr. Paul, “Situația creștinilor în Peninsula Balcanică în epoca otomană. Rolul convertirilor la islam în constituirea statului otoman”, în: *Revista Teologică*, 97 (2015), nr. 1, pg.101-109.
9. CHODCKIEWICZ, Michel, “La sainteté féminine dans l’hagiographie islamique”, en: *Saint Orientaux*, De Boccard, Paris, 1995, p. 99-115.
10. CLAPIS, Emmanuel, “The Holy Spirit in the World: The Tension of the Particular with the Universal”, in: *Current Dialogue (Special Issue), Christian Self-Understanding in the Context of Islam*, July 2012, p. 29-42.
11. CONDUR, Georgeta, “The second-generation islamization. From an all-inclusive Europe to jihad“, în *Revista POLIS, revistă de științe politice*, volum III, Nr. 4 (10), Serie nouă, septembrie-noiembrie 2015, p. 334 – 346.
12. COSTACHE, PR. Doru, “Antropocentrismul modern și oferta antropologiei eclesiale. Elemente pentru misiunea Bisericii”, în: *Analele Universității din Craiova, seria Teologie*, 7:10, Editura Universitaria, Craiova, 2002, p. 216-256.
13. DANIEL, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, “Provocările dialogului interreligios”, conferință susținută în Catedrala Notre Dame din Strasbourg în 11 aprilie 2011, în: *Ziarul Lumina*, 14 aprilie 2011.
14. DE FENOY, Maurice, “Propos de soufis. Mystique musulmane et Exercices spirituels de Saint Ignace”, în: *Archivo Teológico Granadino*, nr.81, 2018, p. 9-70.
15. DÉJEUX, Jean, “Le personnalisme musulman, par Mohamed Aziz LAHBABI”, en: *Revue Se Comprendre*, nr. 36, 1964, p.1-8.
16. FORTIER, Corinne, “Soumission, pragmatisme et légalisme en Islam”, in: *L’Ésprit du temps*, nr.85, 2003, p. 145-161.
17. GEFFRÉ, Claude, “L’avenir du christianisme face au défi du pluralisme culturel et religieux”, in: *Revue des sciences religieuses*, nr. 83/4 | 2009, p. 567-585.
18. GEOFFROY, Eric, “Le soufisme et l’ouverture inter-religieuse”, in: *Revue Se Comprendre*, nr. 4/8, octobre 2004, p. 1-15.

19. GOVORUN, Serghei, “Hristos - unic și compus”, trad. din limba rusă de drd. Eugeniu Rogoti, în: revista *Studii Teologice*, seria a III-a, anul I, nr.2, aprilie-iunie, 2005, p. 101-121.
20. GRIGORE, George, “Iisus Hristos: convergență și divergență în dialogul creștino-islamic”, în: revista *Tabor*, anul V, nr. 3, iunie 2011, p. 70-85.
21. GRIGORE, Mihai D., “Dii Otiosi - Postsecularism, metodă și teologie la Friedrich Wilhelm Graf”, în: revista *Studii Teologice*, nr 3/2008, p. 237-251.
22. HENRI, Maltzan, “Pèlerinage à la Mecque”, en: *Le Globe. Revue genevoise de géographie*, tome 5, 1866, p. 33-64.
23. LAMBERT, Élie, “L'ornementation des mosquées musulmanes”, în: *Bulletin de la Société Nationale des Antiquaires de France*, 1945-1947, 1950, p. 216-218.
24. LAZĂR, Marius, “Ce spune Coranul despre divin și uman”, în: revista *Dilema veche*, nr. 631, 24-30 martie 2016, p.15-17.
25. LEWIS, Bernard, “L'islam et les non-musulmans”, în: *Annales Économies, Sociétés, Civilisations*, nr. 3-4, 1980, p. 784-800.
26. LUNG, Ecaterina, “Casa Islamului și Casa Războiului”, în: *Revista* 22, editată de Grupul pentru Dialog Social, ediția din 22.02.2006, p.20-23.
27. MANDACHE, Mircea, “Procesul de secularizare și modernizarea societății europene”, în: *Revista Română de Sociologie*, serie nouă, anul X, nr. 1-2, București, 1999, p.28-39.
28. MANOLESCU, Anca, “Religia ca masacru? Ca fraternitate?”, în: revista *Dilema veche*, nr. 650, 4-10 august 2016, p. 10-12.
29. MANOLESCU, Anca, “Un "supranatural" concret practicat”, în: revista *Dilema veche*, nr.127, 29 Iunie 2006, pg.7-9.
30. MANTRAN, Robert, “Enseignement et formation des agents du gouvernement ottoman au XIXe siècle”, en: *Cahiers de la Méditerranée*, nr 7, 1983. Les savoirs dans les pays méditerranéens (XVIe-XXe siècles) : conservations, transmissions et acquisitions, p. 147-154.
31. MOLDOVAN, Pr. Prof. Ilie, “Spiritualitate și responsabilitate în viața creștină”, în: revista *Studii Teologice*, nr.1-2/1985, p. 130-146.
32. MOLÉ, Marijan, “Le Dans extatique en Islam”, in: *Les Danses Sacrées*, Paris, 1963, p. 7-20.
33. NASR, Seyyed Hossein, “The Prayer of the Heart in Hesychasm and Sufism”, in: *Greek Orthodox Theological review*, vol. 31, nr. 1-2, 1986, p. 195-203.

34. PR. PETRARU, Gheorghe, “Dialogul interreligios în perspectiva teologiei Bisericii Ortodoxe”, în: *Dialog teologic*, nr. 4/1999, p. 102-117.
35. RICHARD, Dean Jason; KHALIDI, Tarif, “Un musulman nomeé Jesus. Dits et récits dans la littérature islamique”, traduit par Jean-Louis Bour, in: *Revue d'histoire et de philosophie religieuses*, 84e année n°1, Janvier-Mars 2004. p. 100-102.
36. ROCALVE, Pierre, “Louis Massignon et le soufisme”, in: *Horizons Maghrébins - Le droit à la mémoire*, N°14-15, 1989, p. 196-204.
37. RUS, Remus, “Concepția despre om în marile religii”, în: revista *Glasul Bisericii*, anul XXXVII, nr. 7-8/1978, p. 715-915.
38. SALIH, Jusuf, “Mary as a Paradigm of Muslim Piety”, in: *Journal of Ecumenical Studies*, vol. 52, no. 3, 2017, p. 440-458.
39. SAMI, Sahlieh, “Conflits entre droit religieux et droit étatique chez les musulmans dans les pays musulmans et en Europe, en: *Revue internationale de droit comparé*, Vol. 49, nr. 4, p. 815-818.
40. SFERLEA, Ovidiu, “Interpretarea și receptarea teoriei epectazei în gândirea părintelui Dumitru Stăniloae”, în: revista *Studii Teologice*, 3/2014, p. 27-41.
41. STĂNILOAE, Pr. Prof. Dumitru, “Chipul lui Dumnezeu și responsabilitatea lui în lume”, în: revista *Sinaxa*, nr. 9/2011, Editura Platytera, p. 8-20.
42. URVOY, Marie Thérèse, “Les chrétiens d’Orient: histoire et identité”, en: *Studia Arabica XXIII*, Editions de Paris, 2014, p. 64-65.
43. URVOY, Marie-Thérèse, “La notion de personne en Islam”, in: *Buletin de littérature ecclésiastique*, CX, 2009, p. 31-54.
44. VIȘNIEC, Matei, “Islamostângismul în universitățile franceze”, în: revista *Dilema veche*, nr. 882, 4-10 martie 2021, p. 20-22.
45. YANNOULATOS, Anastasios - Archbishop, *Theological Reflections on Other Religions*, Fordham University, New York City, 28 ianuarie 2014, p. 1- 23.

VI. Resurse online

1. AL-MISRI, Dhul-Nun, <<https://fr-academic.com/>>
2. ANVAR, *Leili*, “Jésus incarne le souffle et le verbe de Dieu”, <<https://www.lexpress.fr/actualite/societe/religion/jesus-incarne-le-souffle-et-le-verbe-de-dieu>>

3. AS-SOUHAYMY, Abdsalam, “Le statut obligatoire du Hadj”, trad. Karim Zentici, <<http://islamhouse.com/fr>>
4. BULHAC, Anda, “Subsidiaritatea ca lege și principiu”, <<https://www.historia.ro/sectiune/general/articol/subsidiaritatea-ca-lege-si-principiu>>
5. BRAUN, Robert, “Christoph Luxenberg, un séisme dans les études coraniques”, <<http://iflisen2008.over-blog.com/article-christoph-luxenberg-un-seisme-dans-les-etudes-coraniques>>
6. CLEMENT, Olivier, “Isaac le Syrien”, <<https://www.universalis.fr/encyclopedie/isaac-le-syrien-saint/>>
7. CHALMETA, Pedro, “Fiscalité musulmane: un sujet du ṭabl”, <https://www.persee.fr/doc/mom_1633-4310_2001_me1_1_1_3935>
8. DIDA, Alina I., “Migrația și perspectivele demografice”, <www.rostonline.ro/2013/04/migratia-si-perspectivale-demografice>
9. ENESCU, Mădălin, <<https://www.descopera.ro/istorie/19091222-kaaba-sau-piatra-sfanta-venita-din-spatiul-cosmic>>
10. GEOFFROY, Éric, “Nourrir puis sevrer : La fonction de cheikh, du Prophète à nos jours”, <<https://consciencessoufie.com/nourrir-puis-sevrer-la-fonction-de-cheikh-du-prophete-a-nos-jours/>>
11. GRIGORE, Cristina, “Și politicienii merg în Paradis?”, <<https://lumea.catholica.ro/2014/10/si-politicienii-merg-in-paradis/>>
12. HOUSTON, Celia, “Creștinii arabi. Cine sunt ei și unde locuiesc?” <<https://ro.ripleybelieves.com/arab-christians-who-are-they-and-where-do-they-live-7063>>
13. LE MAGUER, *Sterenn*, “Quelles religions étaient pratiquées par les arabes avant l’islam?”, <<https://vous-avez-dit-arabe.webdoc.imarabe.org/histoire/l-origine-historique-des-arabes/quelles-religions-etaient-pratiquees-par-les-arabes-avant-l-islam>>

14. LUIZARD, Pierre-Jean, “Le soufisme égyptien contemporain”,
<<https://journals.openedition.org/ema/218>>
15. PEPINE, Horațiu, “Aparține Islamul Europei?”,
<<https://www.dw.com/ro/apar%C8%Bine-islamul-europei/a-43039256>>
16. STEPAN, Adrian Petru, “O privire asupra gândirii juridice islamice”,
<<https://www.juridice.ro/361079/o-privire-asupra-gandirii-juridice-islamice.html>>
17. VERNAY-NOURI, Annie, “La question de l’image en Islam”,
<<http://expositions.bnf.fr/islam>>
18. VLACHOS, Ierótheos - Mitropolitul Nafpaktosului, *Rugăciunea minții în inimă, partea I*, <<https://www.pemptousia.ro/2013/09/rugaciunea-mintii-in-inima-partea-i/>>
19. WESTON, Paul, “Une guerre civile européenne inévitable d’ici 2025?”, <<https://lesobservateurs.ch/2016/07/29/une-guerre-civile-europeenne-inevitable-dici-2025-paul-weston/>>
- <https://basilica.ro/raport-intoleranta-religioasa-si-persecutiile-au-afectat-215-milioane-de-crestini-in-2016/>
- <https://ec.europa.eu/eurostat/>
- <https://eur-lex.europa.eu>
- <https://koaha.org>
- <https://www.dw.com/ro/barroso-si-controversatul-rocco-buttiglione>
- <https://www.europarl.europa.eu/about-parliament/ro/in-the-past/the-parliament-and-the-treaties/draft-treaty-establishing-a-constitution-for-europe>
- <https://www.europarl.europa.eu/extinderea-uniunii>
- <https://www.opendoorsusa.org/christian-persecution>
- <https://www.universalis.fr/encyclopedie/djihad-jihad/>

<https://www.zf.ro/ziarul-de-duminica/executat-acum-1-100-de-ani-si-totusi-viu-de-simona-grazia-dima-8052194>

www.europarl.europa.eu/factsheets/ro/sheet/7/principiul-subsidiaritatii

<https://referenceworks.brillonline.com/browse/encyclopaedia-islamica>